

A magyar zsidó értelmiség kialakulása

Intézmények
és médiumok

KÖBÁNYAI JÁNOS

A *Múlt és Jövő*, az 1912-ben Budapesten alapított, s egészen 1944 márciusáig (Magyarország német megszállásáig) kiadott, gazdagon illusztrált „zsidó társadalmi, művészeti és kritikai” folyóirat nemcsak magyar, de világviszonylatban is a modern zsidó kultúra egyedülálló fórumának számított.¹ A 32 évfolyam több, jellegében ugyancsak eltérő történelmi korszakon ível át. Ezért ez az archívum nemcsak az egyetemes és a magyar zsidó kultúra sok műfajú kincsesháza, hanem egy folyamat dokumentuma is – azaz a zsidó kultúra alapjait ért kihívások, valamint a rájuk adott válaszok krónikája. Munkám ez utóbbi funkció végigkövetésére vállalkozik.

A folyóirat létrehozója, az alapításkor harminc éves Patai József, 1911-re, amikor a folyóirat közvetlen előzményének (főpróbájának) tekinthető *Magyar Zsidó Almanach* összeállítással saját fórum alapításához fogott, már kijárta a lapkészítés iskoláit a felekezeti sajtóban. Erre alkalmasabb lett volna a szintén többségében zsidók írta és szerkesztette budapesti, úgynevezett univerzális sajtó. Patai egyedinek is mondható fejlődésére azonban éppen az jellemző, hogy modern értelmiségivé fejlődése során soha nem

¹ Csak jelzésszerűen említjük itt meg, hogy a másik ilyen jellegű és hatású folyóirat, amely a *Múlt és Jövő*nek is minden bizonnyal mintául szolgált, a Berlinben 1900 és 1923 között kiadott *Ost und West* volt. A két folyóirat azonos és eltérő jegyeit, kölcsönhatását nagyon is tanulságos lenne tanulmányozni, de ez szétfeszítené a tanulmány kereteit. Az érdeklődőt David A. Brenner *Marketing Identities, The Invention of Jewish Ethnicity in Ost und West* című monográfiájához kell utalnunk. (Detroit, 1998), aki művében sajnos (egy lábjegyzetet

lépett ki a tradíció, azaz a zsidó univerzum, (s ennek megfelelően) a „felekezeti” keretei közül. A nem kevés paradoxont és feszültséget magában hordozó sorsstratégia jutott el a zsidó modernizmushoz: a cionizmus-hoz.

Az úgynevezett zsidó „felekezeti sajtó” Patai színre lépésekor már közel százéves múltra tekinthetett vissza. Három, egymásra építkező generáció munkája után kezdeti energiái és ügyei elfogytak, formái kiüresedtek, s ezért megújítójára és összegzőjére várt.

A megújulás a zsidó kultúra modernizálásának, aktualizálásának a felvetésén és harcain keresztül ment végbe. E belső, mert a zsidó társadalom kereteit feszegető „Kulturkampf” megvívása, vezetése, s ennek során új minőségek és keretek teremtése volt a *Múlt és Jövő* (s ami ezzel egyenlő: Patai József) hivatása és legitimációja; személye volt a folyóirat sikerének és hosszú fennmaradásának kulcsa és fenntartó motorja.

Milyen talajból nőtt ki a *Múlt és Jövő*, s megalkotója? Mi volt a szerves folytatás, és mi a gyökeres fordulat Patai József útjában és az általa teremtett folyóiratban?

Ha röviden is, de a kontextusok okán fel kell vázolnunk annak a történetnek a kezdetét, amelybe hősünk és teremtménye éppen a közepén kapcsolódott be, s egyik főszereplőjeként tartott ki egészen a gyászos végkifejletig. Ugyanis az ő és teremtménye története szervesen belenőtt az öt néhány nemzedékkel megelőző, magyarrá váló zsidók kulturális intézményrendszerének fejlődéstörténetébe, mégpedig ama „nagy (és csak a holokausztban elszakadt) elbeszélés” sodrában, amelyben a túlnyomórészt a 19. században Magyarországra betelepült zsidók „nemzeti” zsidósággá kívántak válni.

Ezek az intézmények a mindvégig (a Magyarországon marginálisnak számító cionista intézmények megalakulásáig,² azaz a történet közepéig) a neológ hitközségi szervezetek kereteiből bontakoztak ki. Ha ez nem lenne paradoxon (kicsit az), akkor ezen intézmények kialakulását és fejlődését szekularizálódó folyamatként lehetne jellemezni. (E paradoxon elemeit is magába sűrítő, vallási [„egyházi”] keretekben szekularizálódó tendenciában rejlik a csak a magyar zsidósággal kapcsolatosan használatos „neológ” kifejezés igazi értelme, ami nem vagy nem teljesen

2 1902, Pozsony: Cionista Országos szervezet, 1904, Budapest: Makkabea. A magyar cionizmus története még megíratlan. Adatainkat maguktól az alapítóktól vesszük. Ilyen forrás hősünknek, Patai Józsefnek Herzl-életrajza, amely közli a cionizmus történetének összes magyar párhuzamos rezdülését. Patai József: *Herzl*, Budapest, dátum nélkül, de feltehetően 1930, vagy 1931. Második gazdag és mindmáig feldolgozatlan forrás egy stencilen sokszorosított jegyzőkönyv, benne 106 mini életrajzzal vagy inkább vallomással: *Jegyzőkönyv a Makkabea Zsidó Főiskolai Hallgatók Köre Veteránjainak Századik*

szemeszteri közgyűléséről Haifa, 1954. március 26–27. Ezekhez képest nem hoz sok újat a nagyjából ezeket az adatokat összegző doktori tézis sem: Livia Elvira Bitton: *Jewish Nationalism in Hungary, With Emphasis Upon The Formative Years, The Post-World War Decade: 1918–1928*. New York: New York University, 1968. S még ennél is jóval kevesebbet: Dr. Alexander Emed: *A magyarországi cionista mozgalom története (1902–1948)*. A Bethlen téri Oneg Szabbát Klub kiadványai. Budapest, 2002. A klub-kiadvány valójában a jelenlegi magyar cionista szervezetek csúcsszerveinek publikációja. Ezért nem az idős

azonos a német vagy az amerikai „reform” irányzat jelentésével.)

A zsidó vallásról fokozatosan leváló, s mégis a zsidó azonosság kifejezésére igényt tartó attitűd a kultúra intézményeibe kanalizálódott. A nyomtatott médiumokban megjelenő és rögzülő reprezentáció hol szorosabb, hol lazább viszonyban állt a mögöttük húzódó társaságokkal, szervezetekkel, amelyek a népi és vallási entitást a legkisebb közös többszörös kultúra közegébe kívánták földolni.

Mint említettük, Patai József és az általa megtestesített és artikulált kulturális magatartás, értelmiségi réteg – a *Múlt és Jövő*, szerzői és olvasói – a magyar zsidó történelem közepén kapcsolódott be a szekularizálódó zsidó kulturális létforma áramába. E fellépés együt-

tal gyökeresen mást irányt, alternatívát nyújtott a zsidó kultúra felfogásában és célkitűzéseibe. Hogy megérthessük, hogy mitől vált el a kultúra Patai József és teremtménye révén, meg kell ismernünk a történet kezdetét. Akár a negatív öntőforma a belőle kikerült öntvényre, úgy semmivel sincs nagyobb hatással arra, amit alkotunk, mint amit éppen egyúttal megtagadunk.

A történet kezdete, kettős akkulturizáció³

Bármely magyar zsidó történet mesélünk el, először meg kell hogy világítsuk azt a hátteret, amelyek e „Komp-ország”⁴ zsidóságát és történetét megkülönböztetik más népek zsi-

- 3 Hilel J. Kievel kifejezése a magyarországiéhoz hasonló nyelv váltás folyamatának leírására. *The Making of Czech Jewry*. Oxford, 1988.
- 4 Ez a metafora a megállapodni és véglegesen révbe érkezni sohasem képes komphoz hasonlított Magyarország helyzetét. A *Figyelő* című folyóirat 1905-ös évfolyamában megjelent „Ismeretlen Korvin-kódex margójára” című írásában Ady a következőket állapította meg: „Kompország, Kompország, Kompország: legképeességesebb álmaiban is csak mászkált két part között: Kelettől Nyugatig, de szívesebben vissza.” Ady Endre (Érmindszent, 1877–1919, Budapest) a legnagyobb, modern magyar költő, akinek a fellépése és recepciója a magyar szellemi modernséggel szinte szinonim fogalom. Ezért a magyar és zsidó viszony alapköve, vagy inkább alaptörténete. Lásd erről: Ady Endre zsidó története című esszémet az Ady Endre: *Egy keresztvetés története, zsidó történetek* című kötetben (válogatta és az utószót írta: Kőbányai János, Budapest, 2006), illetve Avigdor Hameiri elemzését *A daloló máglya*

című önéletírásának Ady Endre, „Vajon zseni volt-e Ady Endre?”, valamint „Ady és Karinthy” című fejezeteit, valamint „Ady és a Biblia” című esszéjét, amely eredetileg a *Múlt és Jövő* első két számában (1912. január és február) jelent meg folytatásokban. Az ötvenes években eredetileg magyar nyelven írt kézirat először jelent meg kötetben a modern zsidó irodalom klasszikusának más, magyar nyelvű írásaival együtt. (Válogatta, szerkesztette és az utószót írta: Kőbányai János, Alon Rachamimov tanulmányával. Budapest, 2006.)

Ady a magyar–zsidó viszonyt elemző alapvető írása, a Korrobori 1917-ben született, vélhetően a *Huszedik Század* című folyóirat zsidókérdés körkérdésére, de csak posztumusz a *Nyugat* 1924. június 3-i számában jelent meg. A súlya szerint nem sokszor idézett esszét felvettem Ady-kötetembe. Az itt idézett metaforát megfogalmazó esszé – amelyet a magyar publicisztika sokat használt – a magyar–zsidó viszonyt is megjeleníteni, noha a hangsúly a magyarság megkérdőjelezéséből és idegenségéből fakadó, Nyugat-Európa-hoz

dóságától. Meg kell vizsgálnunk, hogy a magyarrá vált zsidóságnak, amely az általunk vizsgált korszakban a világ harmadik legnépesebb zsidó központja volt Oroszország és Lengyelország után, melyek voltak a különleges helyzeti meghatározottságai. Annál is inkább feszítő kérdés ez, mert a korszak⁵ a külön zsidóságokra töredezéssel, s vele a zsidó történelem végső felszívódásával is számoló dilemmával birkózott.

„Az asszimilációs áramlatok, valamint a reformmozgalom tevékenységének és szemléletmódjának a hatása alatt a nyugat-európai zsidók egyre inkább úgy vélték, hogy egységes zsidó nemzet nem létezik többé. Érvelésük szerint az egyes országok zsidóságát egyedül a származás és a vallás köti össze, s egyre halványul ezeknek a kapcsolatoknak a fontossága. Az e körökben elfogadott nézet szerint a zsidóknak a modern államba és társadalomba való beilleszkedés érdekében „mózes hitű” franciává vagy lengyelekké kell válniuk. Továbbá úgy vélték, hogy a széles körű társadalmi folyamatok elkerülhetetlenül a judaizmus nemzeti elemének eltűnéséhez vezet-

nek, mivel a nemzeti érzés elsősorban a kulturális és politikai kötődésen alapul, márpedig az egyes zsidó embert ilyen szálak leginkább a környezetéhez és a lakóhelyek szerinti országokhoz kötik.”

– foglalta össze Smuel Ettinger⁶ e a hagyományos zsidóság felbomlásaként is jellemezhető időszak egyik fő törekvését. Jakov Katz azonban – a problémát tovább mélyítve – a modern kor kihívásával szembeni választ az egymásnak oly végzetesen ellentmondó elemek összeegyeztetési kísérleteiben ragadta meg:

„A zsidó teológusok és világi vezetők többsége azonban azt kívánta, hogy a közösség maradjon fenn, sőt találja meg ideológiai alapját a hagyományban. [...] Az emancipációs korszak első két-három nemzedékének minden szellemi energiáját mozgósítani kellett hozzá. [...] kidolgozni a judaizmus átfogó filozófiáját, amely összhangban van a modern zsidónak – a nem zsidó állam polgárának, és a nem zsidó társadalom tagjának státusával [...]”⁷

szerelemi harcot Áron nyughatatlan népével: ebben a gyilkos ölelkezésben bízunk eddig, a semita élesztőben, a zsidó segítségben. Elmúlt ez is, ez a bizalmunk: erős vagy te, Pusztaszer, erősebb vagy Jeruzsálemnél, erősebb vagy Babilonnál, erősebb vagy Rómánál, erősebb vagy Párizsnál. Légy hivalkodó: erősebb leszel Bécsnél is.”

- ⁵ „Ahhoz képest, hogy milyen nézőpontból vizsgálták a korszakot, különféle nevekkkel illették. Nevezték »felvilágosodás«, vagy »haszkala« korának, ha a szellem világa felől tekintették, »korai reformnak«, ha a vallás dolga volt előtérben, és »emancipációnak«, ha politikai szempontból értékelték ezt a korszakot” – írja Jakov Katz.

Jakov Katz: *Out of the Ghetto, The Social Backround of Jewish Emancipation, 1770–1870*. Cambridge: Mass, 1973; magyarul *Kifelé a gettóból: a zsidó emancipáció évszázada, 1770–1870*.

Fordította Pap Mária, szerkesztette Komoróczy Géza. Budapest, 1995. 202. sz.

- ⁶ Smuel Ettinger: *History of the Jewish people, The Modern Period* in H. H. Ben Sasson ed. Cambridge, Mass, 1994; magyarul: *A zsidó nép története. A modern kor: a 17. századtól napjainkig*. Fordította: Zalotay Melinda, Bányai László, szerkesztette: Haraszti György. Budapest, 2002. Az idézet a zsidóság szervezeteinek új mintái Nyugaton a 19. században című fejezetéből való. 126. sz.

A Magyar Korona fennhatósága alatt magukat „magyar zsidósággá” kifejlesztők számára is hasonló kérdéseket vetett fel a történelmük, de eltérő (legalább fél évszázaddal késésben lévő) időben, eltérő kondíciókkal, s eltérő kulturális környezetben. Ezek főbb ok- és motívumrendszerét az Ady Endrétől kölcsönzött komp-metafora érzékeltette a legpontosabban; ilyen tömörítésre csak költészet képes. Ezek: a Kelet és Nyugat, a folyamatos két part közöttiség állapota, s ezért a két part közötti lavírozás és közvetítés kényszere és lehetősége.

8 Ebben a kezdeti korszakban magyarországi, s nem magyar, ezt külön hangsúlyozni kell. A „magyar zsidó” fogalma igen problematikus, s konkrét történelmi folyamatok eredménye. Használata csak a 1848/49-es forradalom és szabadságharc során és után jogosult – akkor is óvatosan kezelve, s csak egyedi személyekre, vagy csoportokra korlátozódik minden megállapítást. Ugyanis minden esetet és helyzetet a magyar nyelv és kultúra elsajátításának és bensővé tételének függvényében lehet csak vizsgálni, amely sohasem volt jellemző a Magyarországon található összes zsidóra, vagy egy-egy jellegzetes irányzatra. Ez a bonyolult, majdhogynem csak egyénekre lebontva vizsgálható azonosságprobléma a magyar (és magyarországi) zsidó történelem legparadigmatikusabb pontja, ezért dolgozatunknak is alapvető kérdése.

9 „A prágai újhéber felvilágosodás éppúgy ennek a hatása alatt indul meg [mármint a mendelssohni haszkala, s a német nyelvű Biblia fordítása – K. J.] mint a német-zsidó asszimiláció. A héber nyelv újból irodalmi színvonalra emelkedik, de ugyanakkor több mint egy századra a német lesz az európai zsidóság nyelve. Két-három évtizedre a magyar zsidóságé is” – indította korszakalkotó művét Komlós Aladár A

A magyarországi⁸ zsidók belső elszigeteltségükből kilépve két irányból, s két nyelven kerültek érintkezésbe a zsidó hagyományon kívüli világ szellemi jelenségeivel.⁹ Először a Németországból Bécs és Prága közvetítésével begyűrűzött mendelssohni haszkala révén héberül, majd a II. József rendeleteivel¹⁰ számukra kötelezővé tett iskolai oktatás keretein belül németül. E többrétegű és -nyelvű aufklerista művelődési folyamatok eredményeként lépett fel az első magyaror-

Magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században munkacímével. A kéziratban megtalált munka a zsidó tárgyú esszéinek gyűjteményével *Magyar zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig I–II.* címen jelent meg az I. kötetben. Közreadta, szerkesztette és az előszót írta: Kőbányai János, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket készítette, és a képeket válogatta: Kiss József. Budapest, 1997. 17. old.

10 II. József császár uralkodásának tíz éve döntő jelentőségű változásokat hozott, illetve indított el a magyarországi zsidók életében. Nevezetes türelmi rendeletének kihirdetésekor (1781) már a zsidókra vonatkozó rendelet tervezete is készen állt. *A Rendszabályt a zsidó népre vonatkozóan („Systematica Gentis Iudaicae Regulatio”)* azonban – a tervezet véleményezésével két évet töltő magyar kancellária, illetve a megyék késlekedése miatt – csak 1783-ban tette közzé a magyar helytartótanács. A császári rendelet megadta a szabad költözködés jogát a (bányavárosok kivételével), a jiddis és a héber nyelv elhagyására kötelezte a zsidókat, ennek érdekében állami felügyelet alatt álló zsidó iskolákat is látogathatták. Hasonlóképp lehetővé tette, hogy zsidók is járhassanak egyetemre. Minden, a céhek által addig

szági zsidó értelmiségi nemzedék az 19. század húszas éveiben.

„Mióta Mendelssohn Mózes modern bibliafordítása által egyre általánosabb lett a világi német műveltség, amelyet hazánkban főleg a Morvaországból beköltözött német házitanítók terjesztettek, és mióta II. József zsidórendelete (1783) a gettók lakóira is rákényszerítette a világi iskolák látogatását, ez a középkor óta használt »Juden-deutsch« mindjobban közeledett az irodalmi nyelvhez. És a fiatal német írók, kik nem sokára a zsidó utcából kikerültek, hibátlan német-séggel és bizonyos európai műveltséggel fejezik ki magukat.”¹¹

A maszkil létformából értelmiségivé fejlődő zsidók számára az egyedüli megnyilvánulási terepnek a korábban indult magyarországi német nyelvű időszaki sajtó kínálkozott, amely a zsidók csatlakozásával másodvirágzásnak indult.¹² (*Preßburger Zeitung, Pannonia, Der Spiegel, Der Ungar* és

mások.) Szellemi értelemben ez az első „semleges társadalom”, ahol a zsidók először kommunikálhattak nem zsidóként, hanem független értelmiségiként. (A Jakov Katz kimunkálta fogalom¹³ azokra a terekre – kaszinókra, olvasókörökre, szerkesztőségekre, majd szalonokra értendő –, ahol a jogilag nem egyenlő zsidók és az állampolgári jogosítványokkal rendelkező nem zsidók egyenrangúként érintkezhetek). Az orvosi és a rabbi pályán kívül ez volt az egyedüli kiemelkedési lehetőség számukra, s ezért az újságírás valamennyi műfajában fontos szerepre tettek szert. Napi újságírás és irodalom nem vált élesen el egymástól (ahogy mintaképeik, Heine és Börne esetében sem), szinte valamennyi képviselőjük írt verset, tudósítást, útirajzot, aforizmat, elbeszélést, humoreszket, s csinálta magát az újságot: azaz szerkesztett és fordított. (Előbb más nyelvekről magyarra, majd magyarról németre.) Ennek az irodalomnak a fő erőssége és eredetisége már itt és ekkor a *sui generis*

kronológiája a kezdetektől napjainkig (kivonat), kézirat. Itt köszönöm meg a kollegiális segédlet rendelkezésemre bocsátását.

¹¹ Osztern Rózsa: *Zsidó újságírók és szépírók a magyarnyelvű időszaki sajtóban, a Pester Lloyd megalapításáig, 1854-ig*. Budapest, 1930. Ez a munka (PhD-dolgozat), akárcsak Grünwald Miksa *Zsidó bidermeier* című munkája (szintén PhD-tézis) nagyszerűen összefoglalja az első nemzedék teljesítményét. Ezen alapmunkálatok sorát egészíti ki Fürst Ilona *Dóczy Lajos mint német író, egy zsidó írói nemzedék típusa* című, szintén PhD-dolgozatnak készült kismonográfiája. Budapest, 1932.

¹² „A harmincas évek végétől kezdve a hazai

német folyóiratok munkatársainak nagyobb része már a »modern« kultúrájú zsidók közül kerül ki” – írja Komlós Aladár: *Magyar zsidó szellemtörténet*, 18. old.

¹³ A fogalom részletes kifejtését lásd Jakov Katz: *Hagyomány és válság* című művének 23. fejezetében (Budapest, 2005). (Héberül *Masoret ve hamasbér*, Jerusalem, 1958, angolul *Tradition and the Crisis: The Jewish Society and the Middle Ages*). A fogalom kialakulásáról és továbbfejlesztéséről lásd Michael K. Silber: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban, A kaszinók című cikkének második lábjegyzetét. In: *Századok*, 1992. 1. szám. 113–142. old. (Angolul: *Assimilation and Community. The Jews in Nineteenth Century*

kívülállóság, kívülről nézés, azaz a humor és a kritika műfajaiban mutatkozott meg.

A zsidók irodalmi tevékenysége még nem politikus. Szórakoztatni és informálni akart egy kulturális infrastruktúra részeként.¹⁴ (Például a színházzal állt kapcsolatban a rendszeres kritikák révén.) Így kapcsolódtak be egy nagyobb európai, kulturális, civilizációs szellemi áramkörbe, amely jóval szélesebb kitekintésű, fejlettebb és gazdagabb mérítésű volt, mint a feudális álmából egyébként szintén a német kultúra révén ocsúdó magyar. Mi sem jellemzőbb erre, mint hogy legkiemelkedőbb képviselői – Moritz Gottlieb Saphir (Lovasberény, 1795–1858, Baden) humorista, kritikus, lapszerkesztő, akit életében Heine és Börne mellett emlegettek, vagy a költő Karl Beck (Baja, 1817–1879, Bécs), akit Lenau mellett tartottak számon, s aki a magyarországi német lapoktól elindulva a nagy német kultúrában találta meg a helyét – később csak műveik révén voltak jelen a ma-

gyar lapokban. Azaz pályájuk a német kulturális tér széleiről a centrum felé tartott.

Mint minden fogantatás és születés, az indulás mozzanata olyan tulajdonságokat rögzít és örökít tovább, amelyek a magyar zsidó kultúrára a későbbi fejlődés során is meghatározóak maradtak. Ilyen az egyszerre két vagy több kultúrában való otthonosság, az ebből fakadó széles, kívülről és több kontextusból vizsgálódó, ezért szükségképp kritikai attitűd, valamint a közvetítő funkció, amely az egyik – fejlettebb – kultúra gondolatait és fogalmi nyelvét adaptálja a másikba. A magyar zsidó írók és a magyar zsidó közönség tagjai a holokauszt után született nemzedékekig megőrizték – ha eltérő színvonalon és mélységben is – a többnyelvűséget, s az abból adódó kulturális alapokat és attitűdöt.¹⁵ Ezért a zsidók részéről magyarul írni, a magyar kultúrába integrálódni mind-egyik korszakban – gondoljunk Max Nordau, Theodor Herzl, Arthur Koestler, vagy Avigdor Hameiri, Eliahu Tisbi példá-

14 „Német nyelvű újságoknak többnyire zsidó szerkesztői már a negyvenes években meghonosítják nálunk is az újságírás modern formáit, politikai, irodalmi, kritikai, divat stb. Rovataikkal már ekkor kezdik az olvasóközönség minden igényének kielégítőjévé tenni a napilapot. 1848-ban már kilenc német nyelvű lap, köztük a jelentős »Der Ungar« is zsidó kézen van, alapítóik, szerkesztőik, munkatársaik mind zsidók” – állapítja meg e tényt Simon László *Zsidó kérdés a reformkorban (1790–1848), különös tekintettel a nemzetiségekre* című, antiszemita irányultságú, de tudományos igényű adatolt PhD-dolgozata. Debrecen, 1936. 73. old.

15 A számtalan megvilágító példa közül egy igen jellemző: a fajvédelmi zsidó törvény (1939) végrehajthatatlan volt a fajvédelmi

törvényt szorgalmazó kormány félhivatalos lapja, a *Pester Lloyd* esetében. „A szerkesztőségi tagok között 21 olyan kikeresztelkedett volt, akik közül 5 mentességet élvezett a törvény hatálya alól, 16 személy viszont zsidónak számított. Ennek oka abban keresendő – mondotta Teleki Pál miniszterelnök egy képviselői kérdésre adott válaszában 1940. november 22-én, nyolc hónappal a zsidó törvények elfogadása után –, hogy nincs elegendő keresztény, aki megjelentethető cikket tudna írni német nyelven.” Nathaniel Katzburg: *Zsidó politika Magyarországon 1920–1943*, „Fajvédelmi törvény” című fejezet 16. lábjegyzete. Budapest, 2002. A könyv eredetileg *Hungary and the Jews 1920–1943* címmel jelent meg. Tel-Aviv, 1981.

jára, vagy hősünkre, Patai Józsefre, aki első és utolsó kötetét héberül írta – sokféle lelki és érvényesülési motivációból összeálló dilemma és választás kérdése volt.

Magyar és zsidó reformkor – egy mentalitástörténet kialakulása és pszichológiája

Míg az első német nyelven író nemzedék kulturális érdeklődésből, esztétikai igényből vagy megélhetési okokból fordult az irodalmi tevékenység felé, a második német nyelven író-művelődő, zsidó nemzedék már a magyarosodás útjára lépett, s a német után, majd mellett az ország nyelvén próbált megszólalni. Miért éppen magyarul, amikor az ország a német nyelvű Habsburg birodalom része volt? Miért magyarul, amikor a kezdetleges állapotban lévő magyar kultúra, s hordozója, a nyelv minőségben, attraktivitásban ekkor még messze alatta maradt a németének?

A másodszori nyelv- és kultúraváltás, amely gyorsan követte az elsőt – sokszor egy és ugyanazon nemzedék életében –, azokat az eredőket érinti, amelyek a magyar zsidónak a többitől oly eltérő sajátosságai kialakulása-

hoz vezettek. A magyarosodás igazi oka és tétje ugyanis a zsidóság emancipációjáért folytatott küzdelem volt. S benne a sorsfordító kockázatvállalás és választásé: kinek a révén, kikkel szövetségben, s kiknek a keze által eljutni az emancipáció „kánaánjába”?

a/ A magyar kultúra a 19. század elején, a magyarosodás paradoxona

A zsidók magyar akkulturizációja kezdetén a magyar nyelv és kultúra erősen magán viselte a magyar entitásnak oly behozhatatlannak bizonyuló európai megkésetttségét,¹⁶ idegenségét,¹⁷ több évszázados függetlenséghiányát,¹⁸ elnéptelenedése következtében nem magyar népcsoportokkal történő újrateremtését, a saját országában kialakult kisebbségi helyzetét, és következményét: a gyanakvó szorongást, továbbá történelmének „Elbától keletre” típusú, a „második jobbágysággal” jellemezhető (vissza)fejlődését, de ugyanakkor a Nyugathoz tartozás földrajzi közelségét és kulturális igényét.

A nagyobbbrészt a Habsburg Birodalom különböző részeiben (Alsó-Ausztriában, Morvaországban vagy Galíciában), s kisebb részben a Magyar Korona fennhatósága alatt,

16 A több évszázados népvándorlás során a magyar törzsek voltak az utolsók, amelyek már egy megszilárdult európai középkori struktúrába érkeztek a 10. században, s alapítottak nemzeti királyságot. A fél évezredes késést csak Mátyás király rövid reneszánsz uralkodása idejére sikerült behozni. A középkori Magyarország szinte állandó harcban állt a szomszédos Német-Római Császársággal, amely a 150 éves török megszállás után be is kebelezte a függetlenségét csak 1918-ben visszanyerő

országot.

17 Nyelve a szláv és germán tengerben nem hogy semmilyen más nyelvhez nem hasonlító, de eredetéről is csak feltevések vannak – a finn vagy valamely régi török nyelvjárás volt az eredete?

18 Ezt a mohácsi csatavesztéstől (1526) számítják, ekkor kezdődött a 150 éves török megszállás, amely Buda visszafoglalásával (1686), majd végérvényesen a karlócai békével (1699) zárult.

de német kultúrájú városokban – mindenképp Pozsonyban – akkultúrizálódott zsidók, Magyarországon – a némettel szemben – elmaradott kulturális viszonyokat találtak. A magyar nyelv nem volt alkalmas a már megismert német kultúra hordozására, nem születtek ezen a németéhez hasonló nivójú szépirodalmi és tudományos művek, s nem volt a kultúrának se közege, se közönsége. Az igen vékony réteget érintő kultúra hordozói – az arisztokrácia, s a középosztály funkcióját betöltő köznemesség – maga sem volt a magyar nyelv birtokában. Az arisztokrácia főként németül, műveltebbje franciául beszélt és levelezett. Ezt leginkább gróf Széchenyi István (Bécs, 1791–1860, Döbling),¹⁹ „a legnagyobb magyar” példája világítja meg. A felvilágosult arisztokrata, aki a legtöbbet áldozott életéből és vagyonából a magyar azonosság, a magyar kultúra önállóvá tétele érdekében (például a Nemzeti Kaszinó 1827-ben történt megalapításával vagy a Magyar Tudományos Akadémia létrehozását elősegítő anyagi felajánlásával 1826-ban) naplói tanulsága szerint tökélete-

sebben bírta a német, a francia és az olasz nyelvet, mint a magyart, amelyet csak politikai szerepvállalása során kezdett elsajátítani.²⁰ A köznemesség, különösen annak hivatalos viselői tagjai az ország közigazgatási nyelvét, a németet használták, a megyéknek a központi hatalom ellen tevékenykedő része inkább a középkorból itt maradt és egyfajta ellenkultúraként divó latint, s vele ama „deák” műveltséget, amelyen írt, sőt verselt és olvasott is. A magyar nyelvet leginkább a nemzet politikai és kulturális közéletéből kizárt, többnyire analfabéta parasztság használta, ennek nem volt irodalma – csak népköltészete, amelynek értékét, szintén a reformkor sodrában (s persze német [Herder] mintára) kezdték felfedezni, s gyűjtését beindítani.²¹ Azonban mindez csupán a lakosság 40 százaléka volt érvényes. Hiszen „Magyarország lakossága az 1787. népszámlálás szerint valamelyest meghaladta a 8 millió főt. A magyarság számát a statisztikusok csekély eltéréssel mintegy 3,2 millióra (40 százalék) becsülték.”²²

19 A külföldi olvasót e rendkívül fontos, a magyar zsidóság szempontjából is lényeges – „a legnagyobb magyar” ugyanis elutasította a zsidók befogadását a magyar entitásba.

20 S messze nem kielégítő mértékben. Ha írásainak ma szinte olvashatatlanságig nehézkes nyelvét esztétikai értelemben összehasonlítjuk zsidó kortársai magyar nyelvvel és nyelvhasználatával (Bloch/Ballagi Móric/Mórival, Einhorn/Horn Ignác/Edéivel, [e neveket azért írom magyarosítás előtti állapotukban, mert már ezen a néven is publikáltak magyarul], vagy Löw Lipót homíliáival), a pálmát a legelfogultabb bíráló is garantáltan a magyar

anyanyelvüként született zsidó szerzőknek kell hogy adja, akiknek írásait ma is gond nélkül és élvezettel olvashatjuk, különösen Löw szentbeszédeit. Utóbbiról köztudott, hogy harmincéves korában járt először Magyarországon. Az összehasonlítás és konzekvenciáinak levonása – a kettős akkultúrizáció mint lingvisztikai probléma – ugyancsak elvégzendő feladat lenne.

21 Erdélyi János (Kiskapos, 1914–1968, Sárospatak) nevéhez fűződik.

22 Hanák Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. In: *Történelmi Szemle*, 1974. 4. szám. 513–536. old.

A zsidók nem egyedül érkeztek a „korlátlan lehetőségek” hazájába, hanem versenytársakkal, akiknek a túlnyomó része német és kisebb részben szláv volt. Szintén Hanák Péter teszi fel a kérdést, a már idézett jelenség lényegét megragadó tanulmányában, hogy

„[...] miért olvadt bele a hazai németiség zöme a nála kevésbé polgárosult magyar társadalomba, miért igyekezett a nemesi középosztályhoz idomulni, miért nem maradt meg a fejlettebb, kulturáltabb német, illetve osztrák–német polgárság telepésének, távoli szigetének, mint Közép-Európa számos vidékén? [...] miért magyarosodott el olyan gyors ütemben a XIX. század második negyedétől kezdve a zsidóság, amelyet a nyelv közössége és az üzleti kapcsolatok számai a hazai és az ausztriai (bécsi) németekhez is kötöttek?”²³

A paradoxonnak tűnő válasz abban a helyzet- és érdekelismerésben található, amelyet Magyarország éppen a maga elmaradott vagy „szűz terep” mivoltában nyújtott. Az asszimilációért cserébe itt ugyanis könnyen „hungaricussá”, azaz „úrrá”, a nemesi középosztály tagjává lehetett válni. (A politikai nemzetet az ország 5 százalékát kitevő nemesi osztály képviselte hasonló befolyással, mint a lengyel „nemesi köztársaság”). A kulturális különbségből eredő differenciahányados az azonosságukban még erősebben érintett magyar nemesi („úri”) elitjében (avantgárdjában) keltette a legerősebb feszültséget. Felismerték, ha nem „reformálják” meg a kulturális viszo-

nyaikat, nemcsak Európáról szakadnak le, de elveszthetik országuk maradék függetlenségét is, s vele a saját pozícióikat, amelyet feudális jogaik maradékával a Habsburgokkal szemben még megőriztek.

E helyzetfelismerésnek az első hozadéka a magyar nyelvvel volt kapcsolatos. A jozefinista, azaz a német felvilágosodás hatása alatt álló író, Kazinczy Ferenc és köre arra vállalkozott, hogy a magyar nyelvet alkalmassá tegye az európai kultúra befogadására.

„A nyelvújítás a 18. század utolsó harmadától, száz éven keresztül, mintegy tízezer szóval gyarapította a magyar nyelv szó- és kifejezés készletét. Ennek köszönhető, hogy a magyar nyelv alkalmassá vált a 19. század eszméinek megszólaltatására, s a modern tudományoknak, s a technikának az anyanyelven történő megismertetésére, művelésére.”²⁴

Ezt a magyar–magyar Kulturkampft²⁵ az ország liberális elitje vívta. Maguk is egy kvázi kettős akkulturizáció talajáról, azaz a német kultúra bázisáról tértek át a magyar kultúra megreformálására vagy inkább megteremtésére, amely szorosan egy másik hiányhoz is kapcsolódott: a városok mint kultúrateremtő terek hiányához. (E korszakban ugyanis a Magyar Királyság területén található városok többsége, Budától Sopronig, Pozsonytól Brassóig, Kassától Temesvárig, német többségű és kultúrájú volt.)

²³ Uo. 513–514. sz.

²⁴ Részlet a *Magyar irodalmi lexikon* „nyelvújítás” szócikéből. (Főszerk.: Benedek Marcell. Budapest, 1965.)

²⁵ A nyelvújító mozgalomnak a mai napig

vannak ellenzői, a maga korában pedig széles ellenzéken kellett az újításokat keresztülvinni. Lásd az idézett szócikk egészét, s a cikk végén felsorolt irodalmat.

„Íróink persze nem álmodhattak volna városról, ha nem láttak volna ilyet. A legcsábítóbb példa pedig, a nyugati műveltség főközvetítője számunkra Bécs. S mivel a hazai városok németek, ezek szolgálnak eszményképül íróinknak. Német városban fejlődik ki Bessenyei, Kármán József, Kis János és Kazinczy, Döbrentei és Rumi Károly György. Kármán az Urániát²⁶ Schedius német író társaságában indítja el. [...] A haladás és a maradiság hívei egyaránt a köznemesi rétegből származtak. Sőt megesisik az is, hogy a haladás forradalmi elvét főurak képviselik, míg a plebejus eredetű dunántúli katolikus papok, a nemesség eredetéhez asszimilálódva, a maradiságot hirdetik. A kettéágazást nem az osztályhelyzet, hanem a művelődéstörténeti viszonyok és szellemi hatások magya-

rázzák. Általában protestáns íróink, akik a haladó nyugatos törekvések képviselőivé válnak, mégpedig elriasztóan sivár állapotaink és különbnék megismert idegen példa ellentétének hatása alatt. Előkelőbb fiaik sűrűn látogatják a genfi és a holland egyetemeket, Bessenyei Bécsben mozdul meg, másokra a dunántúli és felvidéki német városok vannak hatással. S az igényesebbek, miután megismerkedtek a német városokkal, nem lelik örömlükét a magyar vidék szórakozásaiban”

– összegzi Komlós Aladár ezt a magyar–magyar akkulturizációt.²⁷ A magyarosodni kívánó zsidók tehát nemcsak választottak, hanem egy nem kész kultúrához csatlakozással ki is jelölték a választás következményeként

26 Ez a magyar nyelven önálló irodalmi műveket kiadó folyóirat Pesten jelent meg 1794–95-ben.

27 Komlós Aladár: *Irodalmunk társadalmi háttere*. Budapest, 1947. 49–50. old. Új kiadása Dallos Eszter kiegészített jegyzeteivel és Kőbányai János utószavával, Budapest, 2006.

28 Ebben a feladatvállaló, a hozzá történő asszimilációval egybekötöttén egyúttal a meg is valósító kezdetekben a német asszimilálódóké volt a főszerep – értelemszerűen, hiszen mind a kereszténységhez, mind az uralkodó nemzetiséghez tartozásuk nem gátolta szerepteljesítésüket. A magyar irodalomtörténetírást mint tudományt egy dilettáns szépirodalmi próbálkozásokkal induló német asszimiláns indította el: Toldy Ferenc (1847-ig Scheidel) (Buda, 1805–1875, Budapest) volt a modern magyar irodalom kezdetén a kánonfelállító. Erkel Ferenc (Gyula, 1810–1875, Budapest) a magyar nemzeti opera, műzene, modern zeneoktatás megalapítója, s emblematis mus művek, többek közt a nemzeti himnusz zenéjének szerzője szintén német. (Mestere

és felesége már zsidó; lásd a *Magyar zsidó lexikon*, szerk. Ujvári Péter, szócikkei.) S ha már a legérzékenyebb műfajnál tartunk, ami az irodalomnál is szignifikánsabb mutatója a szerepvállaló asszimilációnak: a modern műzene Erkel előtti képviselői közül a cigány Bihari János (Nagyabony, 1784–1827, Pest), az olasz eredetű Lavotta János (Pusztafődemes, 1764–1820, Tállya), a cseh Csermák Antal (Cseh- vagy Morvaország, 1774–1822, Veszprém) és a zsidó Rosenthal-Rózsavölgyi Márk (Balassagyarmat, 1788–1848, Pest) nevét kell megemlíteni. Az utóbbi nevéhez fűződik olyan emblematis mus táncok muzsikájának a megalkotása, mint a körmagyar és a csárdás. Nemcsak az egész korszak, de a magyar irodalomnak talán legreprezentatívabb költője, Petőfi Sándor is asszimiláns: szerb apa, Petrovics István és szlovák anya, Hružík Mária gyermeke. Az ő egész életműve és az attól elválaszthatatlan élete mint műalkotás éppen a reformkorszak és az 1848/49-es forradalom megtestesülése, amelynek a romantikus lehetőségei oly attraktívnak mutatkoztak a több irányból is érkező asszimiláció számára.

adódó szerepvállalásukat: nem a kulturális szinten felfelé emelkedő elsajátítást (akkularizációt), hanem az első akkulturizációval már megszerzett szellemi javak beépítését, közvetítését abba a képleteny, kereteit kitapogató és kialakító kultúrába, amelyben maguk is tartósabb otthonra kívánnak lelteni a társadalmi felemelkedés, a teljes társadalmi emancipáció reményében.²⁸ Ez az ígéret, s a beváltása körüli ismétlődő csalódások magyarázzák az emancipációig (1867), sőt még azután is hullámozó, kétklaci helyzetüket a német és a magyar kultúra között.

b/ „Feladatbetöltő stratégia mint asszimilációs modell”

A nyelvújítás mozgalma már politikai erőterben folytatódott. A magyar történelemnek az 1825-től az 1848/49-es forradalomig tartó periódusát e mozgósító igényéről „reformkornak” nevezik. A politikai reformküzdelmek javarésze is elsősorban a Habsburgok német kultúrájával szemben kibontakoztatott szélesebb kulturális jogok és kulturális autonómia körül konfrontálódtak, mint például a magyar nyelv hivatalossá tétele (ezt csak 1844-ben sikerül elérni), vagy a már említett Magyar Tudományos Akadémia, s más nem-

28 Ezt a lelkes és „megcsinálós” asszimilációt a kiegyezés után főként a zsidóknak tulajdonítják a kiegyezés után a szellemi életben. Mint Komlós Aladár már idézett műve is megállapítja: „A magyar társadalom nagy vákuumába ugyanis, amelyet a burzsoázia hiánya okozott, a múlt század második felében beugrott a németiség s a hajlamainál fogva mindig polgári zsidóság, s neki látott a gazdátlan polgári funkciók elvégzéséhez. Míg a hazai németiség megmagyarosodó része a hadsereg és a hivatalvezető állásait hódítja meg, a zsidóság az ipart, kereskedelmet teremti, betölti a tudomány üres polcait, s különös szeretettel vetette magát a betűre, olvas, mecénáskodik, újságot ír, sőt alig tanul meg magyarul, költőt is ad a nemzetnek. 1840-ben kezdődik meg magyarosodása, s 1860-ban megjelenik Kiss József első verses füzet. A századfordulón már vezető szerepe van szellemi életünkben.” Komlós: *Irodalmunk társadalmi háttere*, 58–59. old. Mindennek az érvényéből nem von le semmit, hogy a német asszimilánsok lendülete még a reformkor után is kitart, produkál néhány kiemelkedő alkotót és teljesítményt. Ha társadalmi

befogadottságuknál fogva nem szükségképp – ez a zsidók számára szinte kötelező – a magyar szellemi élet baloldali vagy liberális oldalán is. Így Rákosi (Kremsér) Jenő (Acsád, 1842–1929, Budapest) a meghatározó, a 30 milliós Magyar Birodalom gondolatát szerző publicista, aki pályáját szoros párhuzamban és barátságban kezdte Dóczi Lajossal, a később tárgyalandó kétnyelvű második zsidó generáció tagjával. A dzsentrí vagy az úri osztály íróját, Herczeg (Herczog) Ferencet (Versec, 1863–1953, Budapest), Schöpflin Aladárt (Maniga, 1872–1950, Budapest), a *Nyugat* egész korszakát végigívelő kritikusat, az egyik legmeghatározóbb kánonteremtőt, a legizesebb nyelvű parasztírót, Tömörkény (Steingasner) Istvánt (Cegléd, 1866–1917, Szeged), valamint barátját, a szintén német Gárdonyi (Zieger) Gézá (Agárd 1863–1922, Eger), a magyar ifjúság számára írott legnépszerűbb történelmi regény, az *Egri csillagok* íróját, vagy a sort lezárva Márai (Goldschmidt) Sándort, a polgári író (Kassa, 1900–1989, San Diego), akit friss világhíre okán, bizonyos szempontból nem alaptalanul gondolnak zsidónak, lehet megemlíteni. (K. J.)

zeti intézmények alapítása. (Például: Nemzeti Színház, 1837, Kisfaludy Irodalmi Társaság, 1836 stb.) E küzdelmek az úgynevezett reformországyűléseken, illetve az azt előkészítő megyei követválasztásokon, gyűléseken mentek végbe (1825–28, 1839–40, 1843–44, 1847–1848), amelyekre a megyék követeket, s velük követutasításokat küldtek, a követeket a megyegyűléseken választották meg, az egész kistérség politikumát mozgásban tartó folyamat során. Így a Pozsonyban tartott országgyűlések keretein belül kialakult az ország ébredő szellemi életét szervező diskurzus a magyarság mibenlétéről és jövőjéről. Pártok, érdekképviselői szövetségek, politikai ideológiák (konzervatívok és liberálisok) itt ütköztették álláspontjukat. A legfőbb témák közé tartozott a Habsburgokhoz, valamint az autonómiájukhoz szintén ragaszkodó nemzetiségekkel szemben képviselt viszony, s e konfliktus függvényében az egyre anakronisztikusabbá váló feudális rendi struktúra önkéntes lebontása.

E diskurzus egyik fontos mellékága volt az a vitasorozat, amely a jogok nélküli, de már számottevő gazdasági és kulturális potenciával bíró zsidóság befogadása, s annak feltételei körül zajlott.²⁹ Ez utóbbinak a lényege egy látszólag tyúk–tojás sorrendiség körül hullámozott: először adják-e meg az

emancipációt, s annak a folyamánként a zsidók, saját jól felfogott érdekükben, spontán magyarosodni fognak, s ezt rájuk kell bízni, avagy először magyarosítsák a zsidókat, s majd ennek függvényében és fejében adják meg nekik a nem nemeseket illető jogosítványokat?

A sorrendiség technikainak tűnő problémájában benne sűrűsödnek azok a különös körülmények és megfontolások, amelyek a magyarországi zsidók emancipációját, majd mentalitását oly egyedivé színezték. Ismételjük meg más szavakkal, mert a fogantatás viszonyai kihatnak az egész százéves történetre. (Felfogásom szerint a zsidó reformkorral kezdődött magyar zsidó történelem a holokausztal végérvényesen véget ért.³⁰) A magyar kultúra kiszolgáltatott helyzetben volt: politikailag nem volt független, hatókörre kisebbségben volt az általa uralt területen, s a kultúrába befektetett és befektethető szellemi energiák tekintetében nem bírt sem erővel, sem gondolati, esztétikai attraktivitással. Alig volt több, mint olyan keret, amely kitöltőire várt. Szövetségesekre, akik a kettős, a Habsburg–német és a nemzetiségi szorongatásban ezt a keretet majd magyar tartalommal töltik meg. A magyarok és a csökkenő számú magyarsághoz asszimilálódók, vagy pontosabban a magyarságot választók ereje a magyar

²⁹ E folyamatoknak Csetényi Imre, az Országos Rabbiképző középiskolájának a tanára a legkiválóbb szakértője. Több cikke mellett *Adalékok a magyar zsidóság reformkorszakbeli történetéhez* című önálló munkája tárgyalja a legrészletesebben a magyar zsidóság befogadásának diskurzusát az országgyűlési naplók, követutasítások, illetve a röpirat-irodalom alapján. Munkájának egyik külön érdekessége, hogy nemcsak a megjelent röpiratokat elemzi,

hanem a diskurzusnak a cenzúrahivatalban lezajlott részét is, azaz a meg nem jelent munkákat is sorba veszi, s az elutasításuk indokait is. Budapest, 1928.

³⁰ Lásd e témáról *A halott arcán növekvő szakáll, a magyar zsidó történet vége?* című írást a hasonló című kötetben, Budapest, 2001. Először héberül jelent meg az *Eretz Acheret* 2001. júniusi számában „ha zaken hacomah belehiv sel met” címen.

kultúra dominanciája megteremtéséhez – ezzel a reformkor elitje szembenézett – már kevések mutatkoztak. Az asszimilánsok a csatlakozásért cserébe olyan gyors előrejutási lehetőséget kaphattak, amelyet más országokban – ahol nem állt fel az uralkodó osztálynak ez a szorult helyzete – nem álmodhattak. A kiszolgáltatott helyzet magában hordozta törékenységét és a bizalmatlanságot, s azok regresszív védő-elzárkózó mechanizmusait, amelyeket a kiszolgáltatott helyzetben lévő segítőtjével szemben kialakít.

Ugyanis amennyiben megadják az emancipációs jogokat, majd a szabaddá vált emberre bízzák az identitásválasztás, azaz az asszimiláció módját, ritmusát és mértékét – mint ez az igazi liberalizmus elvéből következne –, nem tarthatnák uralmuk alatt továbbra is, nem tarthatnák állandó készenléti, izgalmi állapotban, permanens alkuviszonyban azt, akire rá vannak szorulva. Egyenlővé válva vele, fel kellene venni vele a versenyt anélkül, hogy a születéssel szerzett előnyt vele szemben konzerválni lehetne. S a feltételrendszer nem az egyénnel, hanem a kollektívummal számolt – betarthatatlanná és ellenőrizhetetlenné bizonytalanítva a teljesítményt. A hamis feltétel csak őszintétlen választ és azonosulást hozhatott: mimikrit, családi, közösségi, benső meghasonlást, kompenzációt, túlharsogást, „magyarabb a magyarabbnál” viselkedést, elvtelen, s ezért gyakran köpönyegfordító alkalmazkodást: mindazt a negatívumot, amit a magyar zsidósággal kapcsolatban az igazi (magyar és ma-

gyar zsidó) és az antiszemita irodalom egyaránt felvetett.

Ugyanis a magyarokkal történő azonosulást – ellentétben a nyugat-európai előzményekkel és példákkal – nem vagy nemcsak a kultúra *sui generis* önmagához asszimilálódás igénye diktálta a társadalmi együttélés reményében, hanem egy még kitöltetlen keret lehetőségei. A zsidók asszimilációjának tartalma hasonló volt Kazinczyék elképzeléséhez: az első (a német) akkulturizáció adaptálása magyar nyelven, magyar kontextusban, azaz kikötni a „Kompországot” Nyugat partjainál. Tehát nem egy nem valami késszel történő asszimilálódás, hanem egy lehetőség közös valóra váltásának eszméjéhez. Nevezzük e folyamatot a maga különossége okán „feladatbetöltő asszimilációnak”. Ez a különös asszimiláció sehol máshol nem találhatott talajt, mint a Nyugat és Kelet, indogermán és szláv nyelvek és kultúrák között imbolygó „kompon”, hiszen Nyugaton egy megcsínált, erős és magabiztos kultúrákhoz asszimilálódott, a hagyomány világából kilépő zsidóság, Keleten pedig (Magyarország keleti és északi határán az Orosz Birodalom kezdődött, déli határain pedig az Oszmán Birodalom, majd az utód balkáni államok határolták) társadalmi politikai berendezkedése kizárta az asszimiláció lehetőségét.

A félévszázados vitát nem döntötte el a reformkor, s a zsidók nagy csalódására az utolsó rendi országgyűlés, az 1847–48-as sem, amely az időközben kitört európai forradalmak, majd a magyar forradalom (1848. március 15.) következtében szinte egy csa-

31 Az egész országon végigfutó pogromok történetét a legrészletesebben Bernstein Béla *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és*

a zsidók című klasszikusnak számító történelemkönyve írja le. A mű először az 1848/49-es forradalom ötvenedik

pásra lebontották a feudális államot, s megteremtették a modern és független magyar állam és társadalom jogi kereteit, s csak a zsidókat hagyták középkori jogfosztottságuk állapotában.

A mentalitás kialakulása meghatározó a történetben, amely kultúráról szól, ezért természete okán nem kevés pszichológiai elemet is hordoz magában. A kulcsfontosságú eseménysor úgy zajlott le, hogy a zsidók emancipációja lehetőségének a hírére a feudalizmust lebontó országgyűlés színhelyén, Pozsonyban, majd ennek nyomán szerte az országban véres pogromok („zsidó kravalok”) törtek ki 1848 márciusában.³¹ Ezért a kormány (maga a reformkor legemblematikusabb személye, politikusa: Kossuth) jobbnak látta – érvelése szerint – éppen a zsidók érdekében a zsidó emancipáció ügyét

31 előszavával Budapesten, az IMIT kiadásában. (Maga a tudós rabbi az Országos Rabbiképző Intézet első végzett generációjához tartozik, Auschwitzban halt meg.) A több kiadást is megért munka utoljára a forradalom 150. évfordulójára jelent meg, az összes kiadás tapasztalatainak a figyelembevételével, gazdag képanyaggal. (Sajtó alá rendezte, a képeket válogatta, s a kiadások történetét elbeszélő utószót írta: Kiss József. Budapest, 1998.) Böven szól a pogromokról és hatásukról a közvetlen szemtanú hitelével Einhorn Ignác, aki a zsidókérdés első elemzését nyújtja

Magyarországon: *Die Revolution und die Juden in Ungarn* (Leipzig, 1851), magyarul: *A forradalom és a zsidók Magyarországon*. Fordította és az utószót írta Fenyő István, Miskolczi Ambrus tanulmányával. Budapest, 2000. A pogrom írásos dokumentumairól közöl részleteket a forradalom 100. évfordulója alkalmából született *1848–1849 a magyar zsidóság életében* című szöveggyűjtemény, amely szintén a 150. évforduló alkalmából jelent meg. Szerkesztette, válogatta, s az utószót írta: Zsoldos Jenő. Budapest, 1848, 1998.

elnapolni, s nyugodtabb időkre félretenni.³² Az emancipáció megadása előli kitérést azonban mélyebb, az egész reformkoron végighúzódtó vitasorozat függvényében kell értékelni. Az igazi ok azokban a félelmekben rejlett, amelyek a nemzet jövőjén távlatosan elgondolkodókat regresszív szorongással töltötte el: nevezetesen az a tény és várható következménye, hogy ez a létszámban, gazdasági erőben, szellemi potenciálban már a II. József-féle minimális szabad-

ságjogokkal jelentős pozíciókat elérő entitás nem fogja-e dominálni a teljes jogok birtokában már zavartalanul és visszavonhatatlanul magyar entitást, amely éppen a maguk által is kínzóan érzékelt gyengesége miatt kényszerül a feudalizmus önkéntes

32 Kossuth és az első független kormány belügyminiszterének, Szemere Bertalannak a halogató magatartását az előző lábjegyzetben felsorolt művek a maga súlyuk szerint írják le. Külön ki kell emelni Jakov Katz elemzését *From Prejudice to Destruction. Anti-Semitism 1700–1933*, Cambridge: Mass, 1980, magyarul: *Az előítéllettől a tömeggyilkosságig* (fordította: Pelle János, szerkesztette: Haraszti György, Budapest, 2001) című művének „A magyar nyitány” című fejezetét. Ebben a következő lábjegyzetben idézett Széchenyi István-féle zsidókkal szemben elfoglalt álláspontot együtt tárgyalja Kossuth szociális asszimilációt követelő álláspontjával, s a forradalmi kormány halogató taktikájával. Bizonyára meglepő, hogy erre az antiszemitizmust fókuszba állító könyvben kerül sor, ahol a fejezet végén az első manifestált magyar antiszemia politikus, Istóczy Győző fellépését ismerteti. Jakov Katz finom distinkcióval a lényegretagadja meg, amikor elemzését ezzel a konklúzióval zárja: „Széchenyi úgy vélte, hogy a zsidók erőfeszítést tesznek a magyar nyelv megtanulására, de ezt, mint merő színlelést, illetve, mint tudatos, a kívánt emancipáció érdekében használt trükköt elutasította. Nem fogadta el annak a törekvésnek a kifejeződéséeként, hogy tagjai szeretnének lenni a magyar nemzetnek. A zsidókat véleménye szerint túl mélyen áthatotta a

német szellemiség, amely a magyar újjászületés akadálya. Nem képes asszimilálódni a magyar nemzethez, amelynek, hála ázsiai eredetének, egyedi keleti jelleme van. [...] Széchenynek a zsidók iránti magatartásában a kétértelműség és a bizonytalanság jelei mutatkoznak. Bár ellenezte az emancipációt, mentesnek látszik olyan zsidóellenes előítéletektől, amelyek az antiszemitizmus előfutárai közé sorolnák őt.” Kossuth Lajos szerepét a zsidók befogadását illetően, aki Széchenyi nagy ellenfele volt az egész reformkor alatt, s aki a forradalmi kormányzat fejeként jelentős cselekvési szabadsággal bírt, szintén a felemáság-bizonytalanság kategóriájával jellemzi Jakov Katz, egyúttal az egész, a forradalomban kicsúcsosodó folyamat más zsidóságoaktól való alapvető különlegességét is megragadva: „Más kormányok is úgy adták meg az emancipációt, hogy kifejezték elvárásukat a judaizmus egyidejű reformja iránt, sőt, Napóleon meg is fenyegette a rabbikat az emancipáció visszavonásával, ha ezt megtagadnák. De a közvetlen kapcsolat az emancipáció és a reform között egyedülálló vonása a magyar forradalomnak, és világosan tükrözi Kossuth radikális és végső soron kudarcra ítélt nézeteit. A forradalmi törvényhozás nemcsak azért volt sikertelen, mert nem tudta megvalósítani az emancipációt, hanem mert a vallási reformra sem tudott hatni.”

lebontására, s más, de keresztény entitások befogadására.³³

c/ Az „emancipációs alkuképtelenség”

A nyugodt idők nem jöttek el, amelyek több évtized fontolva haladó gondolkodását mérlegre teheték volna, épp ellenkezőleg: hamarosan az országnak fél Európa hadseregeivel kellett szembenéznie, hogy függetlenségi törekvéseit megvédje. Ekkor előtérbe lépett egy másik zsidókkal kapcsolatos vezérgondolat, nevezetesen, hogy gazdasági, szellemi és fizikai erejükre égetően szükség van.

A zsidók a pogromok vagy a csalódás helyzetében először Amerikába történő kivándorlásuk megszervezésére tettek lépése-

33 Legtöbbször idézik, s valóban a félélmeket a legplasztikusabban megjelenítő argumentum Széchenyi Istvánnak az 1843–1844-es országgyűlésen az emancipációs törvényjavaslatot elutasító beszédének a következő mondata: „Más az, ha az angol, a francia szabadítja fel őket, mert a nagy tó vizét egy palack ténta nem rontja meg, de meg nem a magyar levest.” Ez a gondolat, s benne a liberálisok érveire adott válasz nem új. Már az 1830-as években Kölcsy Ferenc így kiált fel a szatmári megyegyűlésen: „Nem kicsiny és szegény státusba való a zsidó, hanem nagyba és gazdagba, itt segíti az iparsztrátiát, ott megöli.” (*Minden munkái VI. köt. 70. old.*) Ung vármegye követe, Petrovay az 1833–36-os országgyűlésen hasonlóan ítéli meg a zsidók befogadásának a

következményét: „[...] az aviticitást pedig pártolni fogom, s meg akarom tartani, mert ha az eltöröltetne, tágas út nyitódna ezen számtalan, hazánkban meggazdagodott zsidó s más kereskedő jövevényeknek, hogy a pazarló nemzetségbeli tagoktól megvásárolván az ösiségeket, már csak unokáik életében is azon szomorú sorsra jutna hazánk, hogy a magyart magyar hazájukban lámpással kéne keresni: más az esete nagyobb európai nemzeteknek, kik 30–40 milliónyin lévén, nem tarthatnak attól, mitől az öt milliónyi magyar. Lásd *Országgyűlési Napló*, 1832–36. V. kötet. 141. old. (Mindkét, a nevezetes Széchenyi hasonlat kialakulás történetét bemutató idézet Simon László *Zsidó kérdés a reformkorban* című munkájának 22 lapján található.

ket.³⁴ Majd amikor elhangzott a „veszélyben a haza” hívó, s ezúttal hozzájuk is intézett szava, azt a lehetőséget tárgyalták végig, hogy milyen feltételek mellett álljanak a magyarok ügye mellé, miután hajlandóságukat a sorsválasztó napokban oly keservesen kiismerték. A csalódás fájdalma, s nyomán a megvilágosító szembesülés nem a manipulálható tömegekre értendő, hanem a barátainak tudott reformerekre, akikről védelmet, szolidaritást, végső soron egyenjogosításukat várták, s akik végre abba a pozícióban kerültek, hogy ezt keresztülvigyék, és mégsem tették.

A kortárs szemtanú, Einhorn Ignác a „félliberalis” fogalom megalkotásával véleményem szerint zseniálisan határozta meg a zsidókkal szemben a reformkorban született, s oly örökállónak bizonyuló attitűdöt éppen az első, „élesben” megmutatkozásának pillanatában.

„Hogy a magyarországi polgár az új szabadság reggelét nem „Hozsanná”-val, hanem „Hep – hep”-pel üdvözölte, mindenesetre elszomorító volt, de nem oly érthetetlen, mint az első pillanatban tűnhet. [...] Mindennemű politikai belátás hiányában a hangosan hirdetett „szabadságon”-on semmi mást nem értett (mármint a polgárság – K. J.), mint engedélyt, hogy minden vágyát és szenvedélyét kielégítse, s ne mulasszon el egyetlen pillanatot sem, hogy régóta visszafojtott haragját, amelyet évek óta ápolt a zsidók ellen, tettek által valóra váltsa.

Mindenképpen feltűnő lehet, hogy a márciusi kormány olyan férfiakból állván, kik évek óta a haladásért és a szabadságért küzdöttek, ezt a törekvést túrték, sőt közvetve bátorították is. Emlékezzünk a korábbiakból arra, hogy ezeknek a férfiaknak a zsidó barátsága nem tiszta jog- és humanitás érzetből, hanem inkább hazafias számvetésből származott, így érthetőnek fogjuk

34 Lásd Dux Adolf (Pozsony, 1822–1881, Budapest), az egyik első magyar zsidó értelmiségi, író, fordító felhívását: *Felhívás Magyarország zsidóihoz Amerikába kivándorlásra*, Pest, 1848. május elején, a már idézett Zsoldos Jenő szerkesztette szöveggyűjtemény 1998-as kiadásának 132–136. oldalán. Az elkeseredett szöveg két argumentumát érdemes idézni, mert a szemtanú hitelességével támogatják összefoglalásom hangsúlyait a feltételekhez kötött emancipációt illetően: „Testvérek! Ha azt megtörténni engedjük, hogy az úgynevezett reformunk feltétele alatt a polgári jogi ígéretet átvesszük, úgy azt csak nyomorult cserebere formákkal, mik sokakra nézve közülünk szentségesek – úgy az gyáva önfélreismerése napfény világos jogainknak, hazug vallomás: hogy mindeddig érdemtelen, statust-veszélyeztető emberek valánk, minthogy orgonaszó helyett csak

áhitattal imádkozánk, minthogy ezt vagy amazt ettük vagy nem ettük, mivel hívóink lelkiismeretét nem kényszerítettük, oh ez megfertőzése az emberi észnek. Ha mindjárt is az úgynevezett reformra mint emancipációnk föltételére ráállunk, úgy pellengérré, szégyenfára állítanánk ezeket közülünk. [...] Saját kezeinkkel kitaszítjuk szüleinket, testvéreinket a jogosság szentségéből, rosszakaratú árulók, s ellenségeik lennének irányukban. Az istennek és az emberi észnek a nevében szabadságot akarunk, szabadságot még a legóhítübbek számára is, kiszabadulást akarunk minden elnyomás alól, minden emberi jogok birtokas gyakorlatába jutni, erőink- s tehetségeinknek szabad kifejlődhetését, nem külön kereseti módokra szoríttatását akarjuk, de mi nem csak jogait, hanem tisztelétét is akarjuk azon embereknek, kikkel, s kik között élünk.”

találni, hogy ez a félliberalizmus jóllehet zsidóbarát szavakra, de nem megfelelő tettekre volt képes ösztönözni őket.³⁵

Horn Ede (a szöveg írása idején Einhorn Ignác) a zsidó konkurencia ellen fellépő német polgárság és a kormány hamis kompromisszumában látta az emancipáció oly csalódást keltő elmaradását. Megvilágító fogalomalkotása – a „félliberalizmus” – egy mélyebb, nem napi politikai, hanem mentálisbeli hozzáállást fogalmazott meg, a zsidók emancipálásának a „felemás” indíttatását. A feloldhatatlan dilemmát, amely a következőképpen modellálható: „szükségem van rája, de nem adhatom meg a szükségem teljesítésének ellenértékét, mert akkor a fejemre nő, a kezébe kerülök.” (Ez az „asszimilációs alku” – Karády Viktor kifejezése – valójában alkuképtelennek bizonyuló háttére.) Pedig az alku, az alkuk kultúrájában (mindkét fél számára kölcsönös érdekek felismerésében) szocializálódott zsidók számára tisztának és egyérvényűnek látszott:

„S míg az ellenzék, a nemesség nagy anyagi kárára, azaz a saját tagjaiéra a parasztot szabadbá tette, mert ezáltal az általános jólétet emelte és az ország szabadságát biztosabbá tette: úgy szándékoztak ők, talán nem is egészen tudatosan, a javasolt zsidó emancipációnál kevésbé a jog szabályait követni, mint inkább azt, hogy az ország alkotmányának az áldásait 300 000 eddig abból kizárt lélek számára hozzáférhetővé tegyék, az

nak új erőt és támaszt adjanak. A zsidók béklyóit nem csupán azért akarták feloldani, hogy ezzel szabadabbá váljanak, hanem azért is, hogy a szabadbá vált zsidó hálából magyarrá legyen. A zsidó ezt hamar felismerte, és levonta a természetes végkövetkeztetést, hogy jövvője a magyar elembe rejlik, hogy szabadulása magyarrá válásával tart lépést, és Ezt buzgón szorgalmazta, hogy Azt általa elnyerje”

– fogta fel, s foglalta össze Einhorn az alku természetesnek tűnő feltételeit.

Ismert történelmi vagy pszichológiai állapot, amely a felszínre nem hozott, megfogalmazatlan érzelmi élet akadályait a döntésképtelenségben, a megoldatlanság előregörgetésében, prolongálásában állandósítja. Ez állhatott ama csalódást kiváltó elodázás mögött, ami Einhorn Ignácot és a magyar zsidó reformnemzedéket érte. A csalódás, amelyet sem a racionális ész, sem az üzleti etika nem érthetett, s ezért nem ítélt meg a maga helyiértékén:

„Természetesen a kormányzat, ha az első zsidóellenes kívánságoknak energikusan ellenszégül, minden további kellemetlenségnek elejét vehette volna, mert akkor a polgárok megtanulhatták volna, hogy a jelentkező veszteségeket, melyeket az új idő hozott magával, sajnálatos szükségszerűségként kell elviselni, s bizonyos, ha az első zsidóellenes zavargást elfojtották volna, második már nem keletkezik, és az emancipációt nem követi vérözön és a pol-

alkotmánynak és az azzal azonosított magyarság-

gárság kormányellenes felkelése. Mégis a kor-

35 Einhorn Ignác (Horn Ede): *A forradalom és a zsidók Magyarországon*. Ford: Fenyő

István, Bp., 2000. 92. old.

mány ettől félt, vagy valami hasonlótól: mert kezdettől fogva az volt a felemáság és a határozatlanság átká, hogy a szűnyogokban oroszlánokat, a legyekben elefántokat láttak. Felemáság és határozatlanság volt a Kossuth–Batthyány-minisztérium uralkodó jellemvonása első pillanattól kezdve.”³⁶

Einhorn idézett művében kiemelt egy gyűlést, ahol a reformkori zsidó elit eldöntötte, hogy mi legyen a válasza a csalódást keltő helyzetre. Két álláspont ütközött össze, egyiket Holländer Leo³⁷ (Eperjes, 1806–1887), a szabadságharcban az egyik legnagyobb katonai rangot elért zsidó képviselte,³⁸ aki tiszta és átlátható „üzletet” kívánt kötni. De a forró hazaszeretet mellett a zsidóság iránt is forró szeretetet érzett. Azt kívánta, hogy harcolhasson a hazáért, de szabadon. Azt akarta, hogy nemeslelkűségünket a másik oldalról igazságszággal viszonzózzák.

„A csúszás-mászás ideje – mondotta ő egyebek között a július 5-i délutáni ülésen – és a koldulás elmúlt. Ugyan arra gyengék vagyunk, hogy mint a protestánsok a linzi szerződést kikényszerítsük, de ahoz mégis elegendő, hogyha egyesülünk, ne vessenek meg. [...] Az önzés és az elkülönülés vádjától ma többé nem kell tartá-

nunk. Minden néptörzs harcol a jogaiért, miért ne tennénk meg mi is a sajátunkért?”

Azonban e sorsdöntő megbeszélésen egy másik álláspontot fogadtak el. Dr. Gross Frigyesét³⁹ (Nagyvárad, 1798–1858), akinek a következő volt az érvrendszere Einhorn összefoglalásában:

„A zsidóknak csak azért kell egyesülniök, hogy szintén egyesült erővel annál nagyobb támogatást tudjanak nyújtani a kormánynak. A zsidók csak vallást képezzenek, ne pedig néptörzset. Csak magyarok legyenek, és ezért mindek előtt a hazára, s csak másodsorban sajátos érdekeikre gondoljanak.”

Einhorn hozzáteszi még, a döntés hátterét magyarázó:

„Ha a veszély kevésbé lett volna nagy, úgy valószínűleg az első nézet diadalmaskodott volna, mivel az eddigi előzmények szerint igen kockázatos játék volt bízni a kormány nemeslelkűségében, inkább csak a »kialkudott bért« lehetett biztosnak tekinteni. De a vészt hozó viharfelhők közepette, melyek Magyarország horizontját mindenfelől elborították, a zsidó nem támasztott önző módon nehézséget a kormánynak számára.”

³⁶ Uo. 93. old.

³⁷ Életéről lásd a *Magyar zsidó lexikon* szócikkét, s a *Magyar Zsidó Szemle* 1887-es cikkét, valamint Michael K. Silber szócikkét a *The Yivo Encyclopedia of Jews in Eastern Europe* Ed. Gershom David Hundert, New Haven, 2008.

³⁸ Lásd Bona Gábor: Az 1848–49-es honvédsereg zsidó születésű tisztjei című cikkét a *Múlt és Jövő* 150 éves jubileumi

(1998/1) számában. 59–87. old.

³⁹ A Holländerhez hasonlóan rendkívüli személyiség, az első magyar szemész, kórházalapító és mecénás életrajzát lásd a *Magyar zsidó lexikon* szócikkében. A legátfogóbb ismertetés életéről: Izsák Sámuel: Minden költséget az orvos fedez. Grósz Frigyes nagyváradai orvos életútja. In: *Múlt és Jövő*, 2000. 1. sz. 102–111. old.

Ebben az emblematikus epizódban, döntésben sűrűsödik a magyar zsidóság oly karakterisztikus irányattitűdje, amelyről éppen dolgozatunk közvetlen tárgya, a zsidó modernizmus, a cionizmus tért le. S mert erről tért le, határozottan le kell írunk, hogy mitől tért el, hogy egyediségét, s az ahhoz vezető utat értékelhessük.

Ez a döntés sorsstratégia: a magyar zsidó mentalitástörténetnek még a holokausztot is túlélte tradíciója, amely mint egy szimfónia dallamanyagában fel-felbukkan, s alapmotívumként szövi, görgeti előre a történetet a végkifejletig. Az itt idézett indoklásban lehetetlen nem felismerni Vázsonyi Vilmos (Sümeg, 1868–1926, Baden/Bécs) híres, és szintén alapmondatát a javaslatl szemből, amikor a Népszövetség nyújtott volna védelmet a pogrom és a numerus clausus törvény sújtotta magyar zsidóságnak az első világháború és a forradalmak után: („Mi nem kérjük védelmünket a trianoni szerződés alapján, mert nem akarunk kisebbség lenni, amely genfi védelem alá helyezi magát, ahová elzarándokol a mi kormányunk demokráciáért. Ami gyásza nemzetünknek, az soha nem lehet a zsidóság jogainak forrása.”⁴⁰), egészen a Holländerék-hez hasonlóan alig száz év múlva, szintén Pesten, s szintén közelgő „viharfelhők” árnyában a magyar zsidó vezetők meghozta döntéséig, amellyel az akkori kormányt (amelyre több okuk volt neheztelni, mint elődeiknek) hasonló előzékenységgel

nem hozták nehéz helyzetbe azzal, hogy az „Auschwitzi jegyzőkönyv” tartalmát megosztották volna az arra illetékesekkel (a magyar zsidókkal), hanem a minden bizonnyal a kormány nemzetvédő munkájában (mely nemzetből a zsidók expressis verbis ki voltak zárva, mint 1848-ban) fennakadásokat okozó pánikot elkerülendő, híveiket a deportálás intézkedéseinek fegyelmezett betartására utasították.⁴¹ (Csak a többek között a *Múlt és Jövő* kulturális kontextusaiban eszmélkedő cionistáknak sikerült nagyobb arányban túlélniük a holokausztot.)

Maradjunk egy pillanatig a döntés tartalmának elemzésénél, hiszen ez nagymértékben meghatározta a magyar zsidók magyarokhoz asszimilálódásának és szocializálódásának a mértékét és karakterét. Próbáljuk meg ezt a döntést nem egy heroikusan romantikus, s ezért ostoba magatartásként kritizálni (a történelem menete ismeretében visszaható hatállyal, s ezért történelmietlenül), hanem egy racionalításra törekvő mérlegelés eredményeként. Abban mind a két álláspont egyetértett, hogy a kormánynak a zsidók emancipálásához (a magyar entitásba befogadásához) történő hozzáállása (a magyarok liberális elitjéé) legalábbis nem

egyértelmű, nem eltökélt, tehát számítani nem lehet rá. Azaz: gyenge, ingadozó, min-

40 *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai*. Sajtó alá rendezte Csergő Hugó dr. és Balassa József. Budapest: Az Országos Vázsonyi- emlékbizottság kiadása, 1927. II. kötet. 440–441. old.

41 Lásd erről a magatartásról Haraszi György: *Az égő titok. Az Auschwitzi jegyzőkönyvekről*

60 év után című alapvető tanulmányát, az általa közzétett és szerkesztett *Auschwitzi jegyzőkönyv* kiadásához, valamint a forrásközlés kiadói utószavát: Kőbányai János: *Auschwitz evangéliuma*. Budapest, 2005.

denkori érdekkonstellációk függvényében változó. A nyílt kártyákkal való konfrontációt lehet, hogy azért vetette el a másik álláspont, mert még bizonytalanabbnak látta a megegyezés kimenetelét, mint az, aki a nyílt megegyezéstől („asszimilációs alkutól”) várt eredményt. Ugyanis egy esetleges hasonlóan nyílt elutasításban az annyira óhajtott zsidó ügy pozitív megoldását teljes, és ezzel a mozzanattal újra nem tárgyalható lezárását feltételezte. Ez a stratégia kerülni kívánta a nyílt kenyértörést. Ugyanis a nyílt konfrontációnak megvan az a stratégiai hátránya, hogyha nem jár eredménnyel, egyszer s mindenkorra megszűnik a tárgyalási pozíció, a kívánt ügy elérésének a legcsekélyebb esélye is. Ezt a szembesülést azért nem lehetett vállalni, mert nem volt arra az esetre válasz, hogy mi a teendő, ha az elérni vágyott cél örökre megghiúsul. Ezért egy előre menekülő (kompenzáló, teljesítő) stratégiát állított fel, amely feltétel nélkül kötelezi le a partnerét, hogy azt ne, vagy csak igen kemény erkölcsi normák áthágása útján, rendkívüli helyzetekben lehessen visszautasítani. Tehát az alkunak az a lényege, hogy nem kötnek alkut, illetve azt a kényszerű együttélés minden szakaszában és helyzetében teszik mérlegelés tárgyává. De az alku soha nem lehet végleges. Mi lehetett az alku nélküli alku vagy a végtelenségig prolongált alkukényszer helyzetének a jövőképe?

A magyarok oldaláról: fejlődésben eljutok addig, hogy ne legyen szükségem a zsidókra, és addig soha nem kötelezem el magam teljesen. A zsidók oldaláról: eljutok arra a fokra, hogy mind hasznosságom, mind magyarságom, az asszimiláció jellege „mennyiségiből minőségibe” emelkedjen, s benne magamat „megszüntetve megőrizve” a magyarságtól elválaszthatatlan és visszavonhatatlan entitássá szublimáljam. S mindezek folyamánként otthonra lelek. A nem zsidó fél, ha nem is körvonalazza a hogyanját, a zsidók nélkül, vagy ami anakronisztikus elképzelhetetlen, „helyükre szorított”⁴² állapotukban látta vagy érezte a jövőt, addig a zsidó partner minden problematikusága ellenére a saját sorsát a magyarság területi és szellemi kiterjedtségén belül gondolta.

A fenti fejtegetés – amelynek érvénye felöleli dolgozatunk idejét a 19. század közepétől a 20. század közepéig – bizonyos igazsága mellett szól, hogy erre az „öngyilkosságra”⁴³, s vele a magyar zsidó történet megszakítására a holokausztban sor került.

d/ A magyar–zsidó alkufolyamat a jogalkotás tükrében

Az valóban történelmietlen kérdés, hogy mi lehetett volna a racionálisabb vagy a tragédiát esetleg elkerülő megoldás. Hiszen az

42 Németh László sokat idézett, hírhedt meghatározásához lásd *Kalangya, Ember és szerep*, Újvidék, 1934. A teljes mondat így szól: „A latin irodalomnak vannak nem latin írói: amíg a latin génuszé a vezetés az ilyen spektrum megnyúlás: gazdagodás. Egy helyére szorított és képességei és problémái irányában bontakozó magyar zsidó

irodalom: szerencse, egy ráncburjánzó, bennünket is elhamisító zsidó magyar irodalom: csapás.”

43 Pap Károly *Zsidó sebek és bűnök* című, könyv terjedelmű esszéjének (Budapest, 1935) központi metaforája, amelyben a magyart és a zsidó partnert kölcsönösen önfeladó „öngyilkos” népek írja le.

előbb vázolt választott stratégia, a Trianon-trauma nagy-nagy zökkenőjén túljutva a holokausztig működött, s a maga ingatag alapján is rengeteg értéket hozott létre. S nem lehetett ellene, még teoretikusan sem, egy olyan biztos alternatívát állítani, amely garantálta volna az ellenkező stratégia szakítóp próbájának a sikerét. Hiszen nem volt már hová menni a közben megtelt Nyugat-Európában, amely a 19. század végére a sikeres zsidó emancipáció következtében maga is egyre befogadásellenesebbé (antiszemitábbá) vált. Az amerikai és a palesztinai elvándorlás nem volt mindenki, hanem csak egyének számára alternatíva. (A *Múlt és Jövő* olvasói és szerzői, végül maga – mindhárom gyermekét utolsóként követve – Patai József 1939-ben az első világháborútól kezdve folyamatosan a „feltámadó Szentföldön”⁴⁴ lelt otthonra a jisuv építőjeként.⁴⁵) Azok számára sem volt alternatíva, akiknek nem volt veszténivalójuk. A magyar zsidóság elitjének vagy többségének azonban, különösen, akik a „zsidó politikát” csinálták a 19. század derekától, volt mit veszteniük. Számukra ezek a bizonytalan körülmények nyújtották a nagy lehetőséget (egyfajta Amerikát).

Tehát ama bizonyos „asszimilációs alku vagy inkább alkuhiány” alapja a kölcsönös bizalmatlanságon nyugodott: a magyar fél, a konzervatívok foggal-körömmel és nyíltan, liberálisabb ága pedig az Einhorn jellemezte „félliberális” tárgyalás modorral nem kívánta végérvényesen elkötelezni magát a teljes

és visszavonhatatlan befogadás mellett. A zsidó fél azzal a ténnyel, hogy a maga részéről elfogadta az egyesség alapjának előfeltételek nélküli túlteljesítését – erre a gerincre kristályosodott rá a további történelme, s a magyar kultúrában betöltött szerepének narratívája, – mintegy hasonló nyíltsággal vallotta be (persze a legkevésbé magának), hogy tudomásul veszi az egyenlő feltételek közötti alku képtelenségét, s partneréhez hasonlóan az egyességet időlegesnek tartja addig, míg nem adódik kedvezőbb alkupozíciója, melynek elnyerésére összpontosította minden szellemi és anyagi energiáját.

Állításunkat mi sem bizonyítja inkább, mint hogy az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc alatt a zsidókat roppant, s a népességben betöltött arányukat mindenképp túlhaladó (megelőlegezett) áldozatvállalásuk ellenére sem emancipálták. S a szabadságharc nyilvánvaló bukásakor gesztusként, Szegeden (1849. július 28-án) hozott első emancipációs törvény még annak ellenére is, hogy teljesen nyilvánvaló volt, hogy gyakorlati érvénye nem lehet, magán viselte a már elemzett regresszív félelem nyomait.

Ugyanis már a második paragrafusa bizonytalan feltételrendszert épített be: „2§ – A törvényes telepedésnek feltételei, ideiglenesen, rendeletnél fogva a kormány által fognak meghatározatni.” A negyedik paragrafus pedig nem csak a zsidókkal szembeni előítéleteket foglalta jogszabályba, hanem ellent is mondott épp annak az egész felvilágosítást

⁴⁴ Patai József palesztinai riportsorozatának összefoglaló címe. A riportokra alkalmat az 1924 óta általa vezetett, néha többszöri *Múlt és Jövő* társasutazás adott, egyfajta „birthright” program, ami nem egy fiatal ember alijájához vezetett. A riportok könyv

alakban is megjelentek (Budapest, 1926).

⁴⁵ Lásd a második lábjegyzetben felsorolt jubileumi Makkabea kiadvány reprezentatív mennyiségű életrajzát.

átható (liberális) eszmének, amely az egyént egyenlőnek tételezi, függetlenül attól, hogy hogyan helyezkedik el a társadalmi munkamegosztásban. Azonban pontosan megfelelt annak a „félliberális” álláspontnak, amely a magyar liberalizmusnak az előbbieken elemzett eredendő sajátja:

4§

a/ A mózes vallásuak papjaiból és népválasztottjaiból hívjon össze egy gyülekezetet, részint, hogy hitágazattá nyilvánítsák s illetőleg reformálják, részint, hogy jövőendő egyházi szerkezetekre nézve, a kor kívánataival megegyező javításokat tegyenek.

b/ E törvény fogantatása azon utasítással tétetik kötelességbe, hogy alkalmas szabályok által, a mózes vallásuak a kézi mesterségek és a földművelés gyakorlására vezetessenek.

Az emancipáció történetének az lett a nagyon is paradigmikus vége, hogy 1867-ben született meg az emancipációs törvény, nem a magyar, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között (1867: XVII. törvénycikk). Ez a törvény semmiféle előítéletet, s elbizonytalanító értelmezésre utaló kitéltet nem tartalmazott:

„1§ Az ország izraelita lakóai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottnak nyilváníttatnak.

2§ Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezennel megszüntetetik.”

A magyar zsidó kulturális intézmények kialakulásának idejére esett a következő jelentős jogalkotási mozzanat az igazi befogadás, a teljes jogegyenlőség útján, az úgynevezett recepciós törvény, az 1895. évi XVII. tör-

vénycikk a zsidó vallás egyenjogúsításáról Magyarországon: „Az izraelita vallás törvényesen bevett vallásnak nyilváníttatik.”

E paragrafus elfogadása olyan kínos, megalázó, s csak Bécs sokszoros nyomására történő keresztülerőszakolása (egy szavazattal) szintén visszautalt a reformkori alapfélélmekre, amelyeket már tapasztalatok sora (a zsidók sikeres gazdasági és szellemi eredményei) igazolt vissza. Ugyanebbe a sorba illeszkedik a rövid, alig negyedszázados jogegyenlőség megszűnése (az 1920-as XXV. törvénycikk, amely kizárta a zsidó hallgatók túlnyomó részét az egyetemi oktatásból), s amely oly kísértetiesen egybeesett az ország valódi, az Osztrák–Magyar Monarchia kereteiből kiszakadt függetlenségének elérésével. A zsidók teljes jogegyenlőségét a magyar függetlenséget újból megszüntető nagyhatalom, a Szovjetunió állította vissza 1945 tavaszán.

Kölcsönös bizalmatlanság, kölcsönös ideiglenességérzés, versenyfutás a túlélésért a politikailag megragadható helyzetek kihasználásáért: így írható le a magyar–zsidó viszony alig százéves története. A célok teljesen ellenkező irányokba tendáltak a maguk kényszerhelyezeteinek keretein belül. Magyar részről a befogadás teljes elkötelezettségének az elodázása, ugyanakkor a zsidók nyújtotta demográfiai, kulturális, gazdasági javak kihasználása mindaddig, amíg végre megszűnhet a bizonytalanságérzésük. (Olyan „nem előrelátóan”, hogy közben a zsidókat pótolandó „örségváltás” feltételeit sem teremtték meg saját, „törzsökös” erőkből. Szinte csak erről szolt történetünk második szakasza a két világháború közötti korszak gazdasági és kulturális törekvéseit illetően, s ezért a zsidók által ellátott funkci-

ókat még a holokauszt idején sem tudták betölteni.) A zsidók részéről (az ultraortodoxokat és a cionistákat kivéve) pedig olyan erőltetett ütemű, pazarlóan túteljesítő (s ezáltal a befogadókat akaratlanul korrumpáló), önfeladó, vaktában befektető elmagyarosodási kísérlet erőltetett expanziója, amely olyan felszívódást vagy nélkülözhetetlenséget eredményez, amely megszüntetné a remegő és függésben lévő

bizonytalanságérzésüket, s végre valódi stabilitást, s az otthonra lelés kánaánját nyújtaná számukra. Ez a valódi érzelmi, pszichológiai és persze gazdasági motívumrendszere a zsidók magyarrá válásának, aminek – ez aligha kétséges – az ideológiahordozó, hagyományt, kánont, közös emlékezetet kialakító kultúra a legfontosabb frontja és médiuma.

A második zsidó és az első magyar zsidó generáció⁴⁶

A magyar zsidóság a többségtől leszakadó – vagy Jakov Katz nyomán –, ama „menekülő peremen”⁴⁷ szerveződő értelmiségi elitje te-

hát a magyar identitásért és politikai függetlenségért folyó harchoz csatlakozott szövetségesként. E döntésnek megfelelően a zsidók első magyar nyelvű irodalmi kísérletei a politikai (és nem kulturális) önreprezentációhoz, a magyar politikai palettán való

46 „Tudnunk kell azt is, hogy a magyar–zsidó asszimiláció a negyvenes években kezd kibontakozni, a magyar nacionalizmus legszebb korszakában: ez a magyarázata, hogy míg a felvilágosodás légkörében meginduló mendelssohni mozgalom zsidó világpolgárokat, a hazai asszimiláció már zsidó magyarokat kíván nevelni. [...] csak az értelmiség vékony rétege törekszik rá: látni fogjuk, hogy még 1867 körül is csak a művelt zsidó középosztály magyarosodik” – ragadta meg a generációváltás lényegét és arányait Komlós Aladár. *A zsidók irodalmi tevékenysége a XIX. században*. 29. old. Pszichológiai momentumot is fűz a választáshoz: „A hazai zsidók a németiséget két konkrét formában ismerték: a magyarországi városok német polgárságában, mely versenytársat látva bennök, üldözte őket, s a Metternich reakciójában, mely minden elnyomás támasza volt.” Uo. 30. old. Hanák Péter már idézett tanulmánya is a váltás pszichológiai elemét emeli ki: „A romantikus szabadságesezmének a felvilágosult-racionális liberalizmussal való sajátosan magyar vetülete különösen a hazai német és zsidó polgárságot vonzotta. Számukra a jozefinista állampatrializmus, mely a hazát a közösség üdvével, a közjával azonosította, elvontan racionális, a társadalmi gyakorlatban kevésbé hasznosítható, érzelmileg nehezen átélhető fogalom volt. Az »übernationale Gemeinwohl« nem lehetett közösségi identitás kötőanyaga. A magyar nemesség által vezetett nemzeti mozgalom egyszerre kínálta a szabadságot, a rendi válaszfalak ledöntését, a társadalmi emelkedést és a

nemzethez való azonosulás kötelékét.” In: Polgárosodás és asszimiláció, i. h. 521. old.

47 Jakov Katz kifejezése, fogalma, amelyet az *Out of Ghetto VII.* fejezetében fejtett ki. Arra a vékony értelmiségi rétegre vonatkozik, amely az ún. semleges vagy félsemleges társadalomban először hasonult a nem zsidó társadalomhoz, s lépett ki vagy kikeresztelkedéssel, vagy csupán a zsidó keretek elhagyásával a hagyományos zsidó társadalomból. E típusokat reprezentatív erővel jelenítették meg az e fejezetben tárgyalt személyiségek, mint Bloch/Ballagi Móric/Mór, aki kikeresztelkedett, vagy Einhorn/Horn Ignác/Ede. Utóbbi jesivanövendék, reformrabbi, majd közíró és közigazdász lett, az 1848-as politikai emigráció fontos személyisége, majd hazatérte után az első jelentős zsidó származású kormánytag, közigazgatási államtitkár-helyettes lesz 1875-ben, s a zsidó vallás és keretei nem játszanak már szerepet az életében.

48 Idézi Jakov Katz *Out of the Gethoja*. S lényeges a hozzáfűzött lábjegyzete (54. old.) is: „Mendelssohn végül jobbnak látta, hogy tézisének a kinyilatkoztatást figyelmen kívül hagyó racionális érvekre alapozza. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy ennek következtében arra kényszerült, hogy egészen más közönségnek írjon.” A „Félsemleges társadalom” című fejezetben írja le Jakov Katz Mendelssohn példáján keresztül, hogy mi az igazi jelentősége a nyelvváltásnak. Ez a kulcs a magyar nyelvváltók nagy fordulatára is. „Talán fölösleges is arra utalnunk, hogy az átváltás egy másik kulturális tradícióra szükségképpen más társadalmi célkitűzésekkel járt együtt.

tájékozódáshoz, szövetséges kereséséhez (örök elköteleződés a liberalizmus mellett), valamint a zsidó vallás reformjához és a judaizmus magyar adaptációjához kapcsolódtak. S mennyire helytálló ebben a fordulatban is Mendelssohn megállapítása: „A nyelv megváltozásával megváltozott a tárgy.”⁴⁸ A magyarul megfogalmazott szöveg ugyanis a szerző részéről demonstrációszámra menő gesztus volt, hiszen gondolatait könnyebben és szabatosabban fogalmazhatta volna héberül, jiddisül vagy németül.⁴⁹ S persze célközönsége is jobban értette volna. Azonban a nyelv belső törvényei, s feltételezett vagy nagyon is kívánt nem zsidó olvasói elvárásai is alakították a szöveget, s írója gondolatait. Tehát a magyar nyelven írás maga is – függetlenül a közönségétől, az írás befogadásától – immanens módon ragadta ki a szerzőt (gondolkodót) a hagyomány világából, ki a „félsemleges társadalomba”. Annál is inkább, mert az első zsidók által írt magyar nyelvű szövegek a meggyőzést szolgálták. A zsidók meggyőzését az emancipációhoz ve-

zető akkultizáció szükségességéről, s a nem zsidók meggyőzését – a példaérték révén is – arról, hogy a zsidók elfogadták ezt a feltételt, s alkalmasak a tőlük megkívánt hasonulásra.

Az első *par excellence* zsidó értelmiségi Ballagi-Bloch Mór (Inócz, 1815–1891, Budapest) is német újságban, a *Pester Tageblatt*-ban tette ismertté a nevét. Ő írta – mégpedig a kettős meggyőzés szükségét felismerve – az első értékelhető, magyar nyelvű könyvet.⁵⁰ Ebben a művelt magyar közönség számára foglalta össze a zsidók történetét és vallását. Munkája előszava „Zsidó szózat a magyar néphez” a magyar népbe vetett előlegezett bizalmat tükrözi:

„Felvirrad hajnalod, áldott magyar honom! Az emberiség, pillantását keletre függesztve tőled várja a polgáriásodás újjászületését. [...] Egy nagy ügy, az emberiség ügye igényli a figyelmedet, magyar! Egy századok óta elnyomott nép esedezik elégtételért, és a derék magyar igazságot embertől soha meg nem tagadott.”

48 Mendelssohn a zsidó olvasó helyett a német és az európai közönséghez szólt. Nem csupán intellektuálisan, de társadalmilag is átlépte a zsidó közösség határait és részévé vált a nem zsidó közegnek is.”

49 Erre forrásértékű példa Einhorn Ignác egy elejtett, de a mentalitást kitűnően megvilágító megjegyzése. „A sajtó már nálunk régen kétféle volt: magyar és német nyelvű. A zsidó literátorok születésüknél fogva az utóbbi csoportba tartoztak, mégis évek óta a legnagyobb szorgalommal arra törekedtek, hogy az előbbibe menjenek át. Március előtt, amikor egy újságcikket napokig, brossurát hetekig, könyvet hónapokig lehetett írni, ez lehetséges volt. Március után ellenben, mikor a szelek szárnyán repült ide-oda minden, az író

felfogásának a kifejezésére csak anyanyelve szolgálhatott, egy idegen nyelv csak azután, ha azt már a második anyanyelvként és a lehető legfolyékonyabban bírta. Csak keveseknek nyílt meg ez a tábor, mert a német literátorok magyarosodása még a kezdeteknél tartott. Ezért a forradalom idején a szükségstől kényszerítve nyúltak ismét a német tollhoz.” Ez az igényesség, ez a mások szeme előtti megfelelési kényszer lehet egy előbbi lábjegyzetünk felvetésére a válasz: az első, a garantáltan nem anyanyelvű magyar zsidók miért írtak szebb magyarsággal, mint a „legnagyobb magyar”. Einhorn Ignác: *A forradalom és a zsidók*, 143. old.

50 Bloch Mór [Ballagi Mór]: *A zsidókról*. Pest, 1840.

Ebbe a hasonulást hirdető programba illeszkedve fordította le és látta el kommentárokkal a zsidó Bibliát,⁵¹ fordított imakönyvet,⁵² és egy nevezetes cikkében, amelyet több magyar arisztokrata is támogatott, először vázolta fel egy zsidó felsőfokú tanintézmény tervét, amely biztosítja a zsidó vallási vezetők és értelmiségiek modern és magyar szellemű képzését.⁵³ Ő volt az első zsidó, akit a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagként felvett soraiba (1840), de ugyancsak ő az első, aki pályájának s a meg nem valósult zsidó felsőoktatási intézménynek kudarca vagy valószínűbben amiatt, mert felmérte, hogy zsidóként nem érvényesülhet, kitért (1843), s így rendkívüli tehetségét a zsidó helyett a magyar református vallás és intézményei modernizálásának szentelte.

A magyar társadalomba integrálódás programját nemcsak személyek, de a „menekülő perem” értelmiségijeit összefogó szervezetek is célul tűzték ki. Elsőként a Pesti Izraelita Hitközség hozta létre a Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesületet (MIKÉFE), a legrégebbi (1842-ben alapított) és a holokausztig fennállt nem vallási intézményt. Az egyesület alapszabálya kimondta a megvalósítandó célokat: „a) nehéz kézművek és iparágak gyakorlata, b) a magyar nyelv ápolása, c) a földművelés gyakorlása, d) a közhasznú ismeretek és a tiszta erkölcs terjesztése”. A célok arról tanúskodnak, hogy ez a „menekülő perem” azonosult

a befogadás feltételével, nevezetesen a zsidó alkalmazkodó önreformjával, a megfeleléssel. A Magyarító Egyletet szintén e követelményrendszernek a teljesítésére vállalkozott, melyet a pesti egyetem zsidó orvostanövéndékei alapítottak 1844-ben. Nyelvtanfolyamokat, óvodát, könyvtárat tartottak fenn, hogy elsajátítsák a magyar nyelvet és kultúrát. Kiadásukban jelent meg az *Első magyar zsidó naptár és évkönyv* (1848), amely a magyarosítási akciót elhatározó nemzedék reprezentatív bemutatkozását szolgálta. Ez nyelvében ugyan még nem, de szellemében már egyenrangú partnere volt a kortárs magyar értelmiségnek. E kiadvány írásában és szerkesztésében tűnt fel Diósy Márton (Szilágynagyfalu, 1818?–1892, London) újságíró, drámaíró és Szegfi Mór prózaíró, újságíró, szerkesztő, tanár (Szill, 1825–1896, Tab) mellett Einhorn Ignác (később Horn Ede), rabbi, újságíró, író, közgazdász (Vágújhely, 1825–1875, Budapest).

Ez az első kiadvány teremtette meg a magyar zsidó reprezentációnak az alapját és hagyományát. „Magas színvonalú tartalmával azóta is kevés magyar–zsidó kiadvány veszi fel a versenyt” – jellemezte az első megszólalást Komlós Aladár.⁵⁴ Ebből a kiadványból terebélyesedett ki a magyar zsidó sajtó, amelynek alapformája, kánonteremtő gerince az évkönyvforma lett. Erre a folyamatra épül fel az a hagyomány, amely töretlenül tartotta magát 1948-ig, az e fejezetben be-

51 *Mózes öt könyve*. Magyarra fordította, és jegyzetekkel fölvilágította: Bloch Móríc. I–II. Buda, 1840.

52 Bloch Móríc: *Izrael könyörgései egész évben*. I. rész. 1841.

53 Bloch Móríc: Felszólítás egy magyar–zsidó

tanítókat képző intézet ügyében. In: *Pesti Hírlap*, 1841. Télutó, 6. szám.

54 Komlós Aladár: *Magyar zsidó szellemtörténet*, I. köt. 35. old.

mutatandó *IMIT (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat)* évkönyv legutolsó kötetéig – sőt, még ebbe a folyamatba illeszthető a manifestált módon ezt a hagyományt vállaló Scheiber Sándor (Budapest, 1913–1985) által szerkesztett *MIOK Évkönyv* öt kötete is (1970–1980).

Ezért érdemes összefoglalni, hogy melyek azok a már ebben az évkönyvben is kristályosodott hagyományteremtő elemek, amelyek egész fennállása alatt jellemzik a magyar zsidó időszakai sajtót:

1. A magyar zsidóság életének, szellemi megnyilvánulásának, s a magyarsághoz – államhoz, néphez, kultúrához és nyelvhez – fűződő viszonyának, s e viszony minden rezdülésének, körülményének azonnali feldolgozása. Egyfajta tudatos humusz, hagyományteremtés vagy inkább pótlás egy olyan talajon, amelyben a gyökerek még nem ereszkedtek le olyan mélyre, hogy mint legitimációra lehessen rájuk hivatkozni. Tehát valójában: tudatos legitimációteremtés – kulturális alapon. Ez a kulturális magatartás minden ilyen tényt úgy lajstromoz, állít be mint hagyományt, ideológiai alapot az ittlét igazolására, mert mindennek természetes idejét a felgyorsult (modern) idő miatt nincs mód kivárni. Ilyen írás az egyik szerkesztő, Einhorn Ignác (itt mint „papnövendék” volt megnevezve) „Visszapillantás” című írása, ami azért is paradigmatis, mert csupán hét év, az 1840-es országgyűlési határozatok utáni fejleményeket taglalja, s szervezi történelemmé: azaz olyan elbeszéléssé, amely már van, s ezért folytatható. Nemcsak fontos történetírás és kordokumentum ez, hanem a szerző olyan németországi haszkala-kontextusba helyezi a magyar történetet, mintha száz év távolsága és történeti szakmai kutá-

tása állna mögötte. Einhorn zsenialitása abban rejlik, hogy képes úgy látni és értékelni a saját jelenét, s annak meghatározó történéseit mint a történelmet meghatározó eseményeket. Szerkesztőtársának, Dióssy Mártonnak „A honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő egylet” című írása pedig csupán négy év, egy alig elindított társulat történetéből szeretne hasonló hivatkozási alapot teremteni. S talán nem lévén annyira a nyelv birtokában, hogy kendőzötten fejezze ki magát, ezt nyíltan ki is mondja:

„A francia nemzet nem látott akadályt az elzászi zsidók németiségében, és Cerfbert, az elzászi zsidó cseppé sem akadályozta német eredete hazafiú érdemeit szerezni magának, s ennek következtében kitűnő helyet nyeri magának a parlamentben, ámde a két ország helyzete, a két nemzetiség viszonyai közt roppant lévén a különbség, azok, kik amit az örök igazság föltétlenül igényel, bizonyos föltételekhez szeretik kötni, a magyar nemzetiségre nézve veszélyt látnak a zsidók akkori magyartalan- vagy németiségökben. Alapos – ezen aggodalom? Vagy elég alapos-e arra, hogy az örökvaló tétel »egyenlő terhek, egyenlő jogok« alkalmazását hátráltassa? A magyarhoni zsidó ezzel nem törődött: de érezte, a nemzet követelése méltányos, és sietett annak megfelelni.”

2. Mind Dióssy, mind Einhorn írása egy másik fontos funkciót is betöltött. Funkciót, amely ma is gyakorlatban van: jog- és érdekvédelmet. Ekkor még nem lehet antiszemitizmus elleni küzdelemről beszélni (a fogalom megszületése még két évtizedet várat magára), ez inkább a befogadásellenes erők megnevezését, érveikkel való vitába szállást, s annak külföldi (nyugati) példákkal

szembeállítását, illetve a keleti, azaz a sötét cári birodalom gyakorlatával való megbélyegzését jelentette. Kifejezte ilyen igény sarkallta Szegfű Móríc „Igénytelen nézetek az újabb kori magyar irodalom hatásáról a zsidók irányában” című kritikai esszéjét, amely kora magyar irodalmának szinte kizárólagos negatív zsidó képét utasította vissza. Einhorn másik esszéje, „A zsidó ügy és a saját honunkban” hasonló igénnyel tárta fel kora sajtóviszonyait és vitáit egy jelentős különbséggel, amely szintén alapgondolat lesz: hasonló figyelemmel fedezte fel és regisztrálta a potenciális szövetségesek táborát.

3. A zsidókra vonatkozó statisztikák szintén állandó toposzai lesznek a zsidó sajtónak. Ez hálás területnek tűnik: kimutatni a zsidók nélkülözhetetlen hasznosságát, s magas műveltségi, iskolázottsági mutatóit az országban, s állapotában, ahol a műveltségi mutatók – mégpedig nemzetiségi elosztásban – kulcskérdésnek számítanak. (E gyűjteményben: Pollák Henrik: „Adatok a magyar izraeliták statisztikájához”.) Mint majd látjuk, a *Magyar Zsidó Szemle*, s az *IMIT* is hasonló önlegitimációs összefoglalókkal indít, de hasonló megfontolással gyűjti a két szomszédvár, a *Múlt és Jövő* vagy az *Egyenlőség* az első világ háborúban kitüntetett és elesett zsidók adatait. Megindító (s ezért történelmietlen) látni a vakságot, amely nem – és soha nem – vette észre, hogy ez az önlegitimációs igyekezett éppen az ellenkező hatást érte el.

4. A zsidó publicisztika alaptémája a mai napig, hogy „jó” zsidónak és „jó” magyarnak lenni. A magyar patriotizmust összeegyeztetni a zsidó vallással, mint majd látjuk, leginkább az *Egyenlőség*, de minden, még acionista orgánumnak is programja. Az „Egy

izraelita családtyától többek nevében: Egy-két szó a magyar zsidó teendői körül” című írás a magyar zsidó néptől leválasztó, „mózeshitű” felekezetté mozdító ideológiai befolyásolás egyik első mozzanata.

5. A filantrópia régi zsidó hagyományának modern keretek közt való folytatása (alapítványi kamatok révén) szintén meghatározó témája a zsidó sajtónak; annál is inkább, mert maga a sajtó ilyen vagy olyan közvetítéssel maga is haszonélvezője e jelenségnek. A vagyont a zsidó művelődésbe fektető kapitalista a „kor hőse”. Ugyanis a támogatása a konkrét segítesen túl a beilleszkedést szolgálja, hiszen annak egyik feltétele éppen a műveltségben rejlik; mégpedig olyan műveltségben, amely konvertibilis a befogadó társadalom kultúrájával, ugyanakkor megmarad zsidónak. Szinte kivétel nélkül van az alapítványnak – legyen az oktatási, egészségügyi, közművelődésügyi tevékenység – keresztény kedvezményezettje is. Esetünkben: Rosenmayer Izsák: „Kästenbaum Ráfael és alapítványai” című jól dokumentált írása ennek az értéknek az első kidomborítása.

6. A *sui generis* kultúra ekkor, s még sokáig alárendelt, de egyre fontosabb viszonyban állt a fenti funkcionális, befogadást elősegítő/gyorsító reprezentációval. Versnek, novellának, tudományos tanulmánynak (egyfajta zsidóság tudománynak) szerepelnie kell/illik egy időszaki kiadványban; ezt valószínűleg a környezetnek a szekuláris médiumokban előrébb járó mintakövetése alakította ki. De ez az elem segít az eladhatóságban is: a populárisabb műfajok igyekeznek szélesebb rétegeket, nemcsak szakértelmiségieket bevonni a diskurzusba. A szépirodalom szerepe azonban nemcsak

elhelyezkedésében, de a funkciójában is ki-
egészítő: az a hivatása, hogy az ideológiai
hordozókat érzelmi oldalról támogassa. S
ezzel meg is teremti az esztétikai szabadság-
nak és nívónak a kereteit; a felekezeti séget.
Azt a korlátot, amely partikularitásban tartja
a felekezeti irodalmat. Ugyanis ezek az írá-
sok szintén egy ideológiát szolgálnak. S nem
a lélek érvényes kifejezését. Erre még nem
alkalmas a megtanult, a „második” anya-
nyelv. Ez Kiss József felléptéig héberül
vagy németül nyilvánul meg. A már a kiin-
dulásában is megragadható esztétikai korlát
sajnos jellemző lesz a magyar zsidó sajtó
egész történetére. A néhány vers (Szegfy
Mór: „Zsidó vagyok”, Friedman S. Gyula,
„Zsidó önkényes panasza”, Rozenzweig
Salamon: „Egy magyar izraelitának bús dala
megvetett szereméről”) és Szegfy Mór: „Az
elátkozott bachur” című elbeszélése ilyesfaj-
ta illusztráció. Szegfy kritikus esszéje
ugyanebben az évkönyvben nívós munka; ez
lesz a legerősebb vonala a felekezeti sajtó-
nak, ezért a legnagyobb kár, hogy nem talált
utat az ún. univerzális diskurzusba. Akár a
„zsidóságtudomány” (Wissenschaft des
Judentums), ez az a vallást a szekularizáció
sínjére toló tudomány – de egyúttal szintén
mentalitás –, amelyben a magyar zsidó szel-
lemi elit a legmaradandóbbat alkotta. (E
naptárban szintén Einhorn Ignác tollából:
„A halálbüntetés a régi hébereknél”).

Horn Ede Bloch mellett a másik kiemelke-
dő magyar zsidó értelmiségi. A naptárnak és

a könyvnek nemcsak szerkesztője, s egyúttal
az Egyetlet könyvtárosa, hanem legtöbbet sze-
replő szerzője is németországi zsidó lapok-
ban (*Orient, Allgemeine Zeitung des
Judentums*), valamint a korszak jelentős új-
ságcsinálója és publicistája. A Neustadt
Adolf (Prága, 1812–?, Bécs) szerkesztette
*Preßburger Zeitung*ban kezdte a pályáját.
Ugyanakkor a reformkor vitáiban is részt vett
a *Jelenkor*, a *Pesti Hírlap*, a *Hetilap*, a *Pester
Zeitung* és a *Társalkodó* számára írott magyar
és német nyelvű cikkeivel. S szintén ebben a
kialakuló párbeszédben emelkedett ki a Mor-
vaországból származó, de a magyarosodás
vezéralakjává váló Löw Lipót (Czernahora,
1811–1875, Szeged), akinek „Nyílt levél a
zsidóemancipáció ügyében”⁵⁵ című cikkéhez
maga Kossuth, a magyar reformmozgalom
vezére fűzött jegyzeteket. Szintén ő adta ki az
első, igaz, csak egyetlen számot megért ma-
gyar zsidó folyóiratot, a *Magyar Zsinagógát*
(1847).⁵⁶ Külön nyomtatványokban is meg-
jelentetett homíliáinak stílusa meghatározta a
magyar zsidó kultúra egyik legfontosabb
megnyilvánulási formájának hangját és for-
máját.

Az 1848-as szabadságharc évének lelke-
sült hangulatában íródtak a zsidók első ma-
gyar nyelvű versei. Közülük kiemelkednek
Heilprin Mihály (Piotrków, 1823–1888,
Summit, New Jersey), Rosenzweig Salamon
(születési adatai nem ismertek, csak *Ima és
szavalmányi könyvecske ifjabb és serdültebb
zsidó növendékek számára* című műve
1863-ból) és Reich Ignác író, tanár, fordító

55 Löw Leopold: Nyílt levél a
zsidó-emancipáció ügyében. In: *Pesti Hírlap*,
1844. 357. sz. (június 2.) 375–376. old.

56 *Magyar Zsinagóga. Felvilágosodott*

vallásosság, tiszta erkölcs és buzgó
hazafiság az izraeliták közti elterjesztésére.
(Szerk. Löw Lipót) 1847. 1. szám (Pápa).

(Zsámbék, 1821–1887, Budapest) művei. Ugyanez a nemzedék a magyarosodás folyamatának szerves részeként kezdte fordítani a magyar irodalmat. Dux Adolf író, újságíró, szerkesztő (Pozsony, 1822–1881, Budapest) Petőfi Sándor és Eötvös József verseit, a magyar nemzeti drámát, Katona József *Bánk bánját*, Zerffi Gusztáv író, kritikus, szerkesztő, újságíró (Magyarország, 1820–1892, Chiswick) Kossuth Lajos műveit és Petőfi *Nemzeti dalát*, Gans-Ludasi Mór újságíró (Komárom, 1829–1858, Reichenau) Petőfi és Vörösmarty Mihály verseit németre, Helfy Ignác (Szamosújvár, 1830–1897, Budapest) Jókai és Eötvös József prózai munkáit fordította olaszra, de még több példa is sorolható.

Erre az értelmiségi nemzedékre még az is meghatározóan jellemző, hogy tagjai szinte kivétel nélkül katonaként is részt vettek az 1848/49-es szabadságharcban, az emigrációban pedig a magyar szabadság ügyének propagandistái voltak. A belső zsidó történet

szempontjából még jelentősebb, hogy ők lesznek az elindítói a szintén a magyarosodással szorosan együtt járó alkalmazkodási kényszerből fakadó vallási reformmozgalomnak is;⁵⁷ maga Einhorn Ede pedig az első reformközösség rabbija,⁵⁸ majd tábori rab-bija⁵⁹ lesz hosszú útja kezdetén, amely az első magyar zsidó kormánytag pozíciójáig lendítette karrierjét.⁶⁰

Az első időszak magyar sajtótermék: a *Magyar Izraelita*

Az 1848/49-es szabadságharc bukásával megtört a magyar zsidók magyarosodási lendülete. Nemcsak az elbukott szabadságharc, de a csalódás okán is, amely nem váltotta be a magyarokhoz fűződő reményeket. A magyarosítást propagáló elit nagy része – Einhorn is – emigrált vagy a Habsburg Birodalom zsidókkal szemben liberálisabb részeibe, példá-

57 Dolgozatunk kerete nem engedi meg ennek az összefüggésnek a kifejtését. A már idézett Bernstein Béla monográfiája külön fejezetet szentel e problémának. Nem különben Jakov Katz utolsó munkája (*Hakéra se lo nitáhá, perisat haortodokszim mi klal hakehilot be hungaria uvegermania*, Jeruzsálem, 1995;) magyarul: *Végzetes szakadás, az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban* (Budapest, 1999). A téma legrészletesebb feldolgozása, amely külön kitér a Magyarító Egylet és az első reformközösség társadalmi összefüggéseinek az elemzésére: Michael K. Silber tanulmánya: *A Pesti Radikális Reformegylet (Genossenschaft für Reform in Judenthum) társadalmi összetétele 1848–1852 között*. In: *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám. 125–142. old.

58 Lásd: *Kettős ünnep, egyházi beszéd, melyet heti ünnepkor (1849, tavaszutó .27) honunk függetlenségének megünneplésére, a pesti izaelit. reformtársulat templomában tartott Einhorn Ignác, lelkész*, Pesten, 1849 című szentbeszédét, amelyben megáldotta a nemzetgyűlést, s személy szerint Kossuth Lajost.

59 Ennek, s benne Einhorn forradalom alatti szereplésének történetét lásd Zakar Péter: *Tábori rabbik 1848-49-ben* című tanulmányában. In: *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám. 88–102. old.

60 Lásd az életéről frissen megjelent monográfiát: Miskolczi Ambrus: *Horn Ede a magyar-zsidó nemzeti identitástudat forrásvidékén*. Budapest, 2007, valamint Michael K. Silber szócikkét a *The Yivo Encyclopedia of Jews in eastern Europe*-ban.

ul Bécsbe költözött.⁶¹ A forradalom és szabadságharc leverésétől az 1867-es kiegyezésig, azaz az Osztrák–Magyar Monarchia kezdetéig tartó átmeneti periódust a magyar történelem az „abszolutizmus korának” nevezi, amikor a pályáját indító Ferenc József rendeletekkel, a magyar demokrácia intézményeit mellőzve kormányzott, s egyúttal folytatta elődei németesítő politikáját. A korszak első felét a kormány belügyminiszteréről, Bachról nevezték el, s e korszaknévnek egyértelműen negatív a konnotációja a magyar közbeszédben és emlékezetben. Hozott:

„A magyarosodás folyamatát megakasztotta a Bach féle uralom, azonban a zsidó tanügy fejlődésére éppolyan kedvező hatással volt, mint a többi iskolák nivåjának az emelésére. Általában a ma már a sokat szidalmazott Bach szisztémában nem pusztán elnémetesítésre irányuló kényszer látnak, mint ahogy a régi iskoláskönyvekben olvassuk, inkább egy nagyvonalúan elképzelt szintemelést, amely a kultúra minden ágában kiegyenlítődest, rendet, egyenlőséget akart elérni. Bach nélkül nincsenek sem iskolák, sem utak, sem rendszeres közigazgatás”

– revidálja a kor leegyszerűsített képét Fürst Ilona Dóczy Lajosról (Sopron, 1845–1919, Budapest) szóló kismonográfiája⁶², aki már a harmadik, s még mindig kétnyelvű magyar zsidó értelmiségi nemzedékhez tartozott, s akiknek a szocializálódása éppen erre a korszakra esett. Közéjük tartozott Falk Miksa publicista, lapszerkesztő (Pest, 1928–1908), Ludasi Gans Mór publicista, lapszerkesztő (Komárom, 1829–1858, Bécs), Kónyi Manó szerkesztő, gyorsíró, publicista (Kaposvár, 1842–1927, Budapest), Veigelsberg Leo publicista, lapszerkesztő (Nagyboldogasszony, 1846–1907), Ignotusnak, a *Nyugat* alapító-főszerkesztőjének apja, vagy az Ady Endre indulásában és térnyerésében oly jelentős szerepet játszó Vészi József (Arad, 1858–1940, Budapest). Ez a németiség már erősebb magyar orientációval itatódott át, s a Bécs–Budapest-tengely körül tevékenykedett mint buzgó politikai és kulturális közvetítő. E nemzedékre még az is jellemző, hogy javarészüik minden lelkiválság nélkül keresztelkedett ki, ami nem járt sem konfliktussal, sem a zsidóságtól való drámai eltávolodással, s ezenkívül valamely nagy arisztokrata házi zsidói és írődeái szerepét is betöltötték; Falk Miksa például a „legna-

⁶¹ Mint például maga Jakobovits Fülöp, a Magyarító Egylet alapító elnöke. Lásd: Mezei Mór: *A magyar izraeliták évkönyve. Az Izraelita-Magyar Egylet története és célja, vezérszól Mezei Mór egyleti titkártól. Első Magyar–Izraelita Naptár és Évkönyv 5622. évre.* Pest, 1861.

⁶² Fürst Ilona: *Dóczy Lajos mint német író. Egy zsidó írói nemzedék típusa.* Budapest, 1932.

⁶³ Az abszolutizmus korszakának német nyelvű és kultúrájú oktatásáról jellemző képet rajzol

két világhírű író és nem melleleg a cionizmus alapítóinak a gyermekei cionizmus alapítóinak a gyermekei cionizmus alapítóinak a gyermekei keresztül Ujvári Hedvig tanulmánya: *Az oktatás szerepe Max Nordau és Theodor Herzl pályájának alakulásában.* In: *Múlt és Jövő*, 2007. 4. szám. 59–76. old. Mindkettejük nemcsak Budapesten született, de személyiségük szocializációja is a magyar fővárosban zajlott, ott jártak német és magyar nyelvű iskolákba. Az 1849-ben született idősebb Nordau, aki egyetemi éveit is Pesten töltötte, teljesen a német nyelvben

gyobb magyar” mellett viselte ezt a bizalmi tisztet.

Az abszolutizmus kora éppen azért, mert a Habsburg Birodalomban érvényes jogszabályok léptek automatikusan érvénybe, a zsidók számára jogkiterjesztő hatással is bírt. Így a mindennapi élet kereteinek, lehetőségeinek kiszélesítése, a világi kultúrával való mélyebb ismeretség ismét a Habsbur-

goknak volt köszönhető, továbbra is a német kulturálódás médiumán keresztül.⁶³

Nem meglepő, hogy a kor zsidó újságjai ismét németül jelennek meg, hiszen a magyarság melletti demonstrációnak nincs különösebb értelme. Ekkor alapították a zsidók szerkesztette és olvasta *Pester Llyodot* (1854), rövid ideig létezett még az *Illustrierte Zeitung*, a *Carmel* (1860), valamint még egynéhány évkönyv és lap.⁶⁴ Azonban min-

⁶³ és kultúrában nőtt fel, s ezért kategorikusan német kultúrájának azonosította magát: „A kis Max már ötéves kora előtt a zsidó iskolába járt, és mivel már tudott írni és olvasni, rögtön osztályelső lett. Német nyelven folyt az oktatás, mivel ez akkor Pest majdnem minden körének érintkezési nyelve volt. A német kultúra volt az egyetlen, amelyet komolyan vettek, mivel a magyar valami alsóbbrendű, sőt barbári állapot kifejezője volt. A fiatal diák elkápráztatta tanárait úgy a megfigyelőképessege és gyors felfogása, mint a nem szokványos emlékezőtehetsége révén. Mindig a legjobb osztályzatokat kapta, és nem lehetett kétség afelől, hogy az elemi osztályok után a gimnázium következne” – mondja tollba a Nordau-önéletrajznak számító szövegben Max Nordau Ujvári Hedvig fordításában. Anna und Max Nordau: *Erinnerungen*. Erzählt von ihm selbst und von der Gefährtin seines Lebens. Übersetzt v. S. O. Fangor. Leipzig, Wien: Renaissance-Verlag, 1928. „1859 augusztusában Max a zsidó iskolát a legjobb bizonyítvánnyal fejezte be, és a pesti katolikus gimnázium ösztöndíjasa lett. Sikerei folytatódtak, és úgy tűnt, hogy tanulmányait fényes eredményekkel és minden akadály nélkül sikerül befejeznie. Ám 1862 tavaszán egy erős magyar-nemzeti mozgalom bontakozott ki, amely egy új iskolatörvénnyel az eddigi oktatást teljes mértékben halomra döntötte. A német nyelvet hirtelen száműzték a gimnáziumokból, és a magyar jött majdnem

minden tantárgy esetében a helyébe. Kevés tanár beszélt folyékonyan a magyar nyelvet, és még kevesebben tudtak ezen a nyelven tanítani. A fiatal Max számára ez egy szörnyű katasztrófa volt. Az apja Goethe és Schiller nyelvének a szeretetére tanította, de egyidejűleg beléírtotta a magyarral szembeni előítéletet is, amely akkoriban főként az alacsonyabb néprétegek nyelve volt. Később azonban Max Nordau annál szívesebben és nyíltabban méltatta ennek a nemzeti mozgalomnak a szépségét, nem kevésbé a magyar nép csodálatos irodalmát. Ám abban a pillanatban gyermeki lelkiületének egy ilyesfajta változás árulásnak tűnt. Bár még egy évig a gimnáziumban maradt, de közte és az új tanárok között – többnyire kikeresztelkedett zsidók, akik extrém magyarizálódást színeltek – állandósultak a súrlódások. A fiatallembert ez megbotránkoztatta, és a tanév befejeztével elhagyta az intézetet, hogy a német nyelvű kálvinista gimnázium tanulója legyen, ahol a tanulmányait be is fejezte.” Ujvári: *i. h.*, 61. old. A tanulmány másik alakja az 1860-ban született Herzl, aki már egészen más viszonyok közt járja iskoláit, s Ujvári Hedvig kutatásai szerint még a bécsi egyetemen is van olyan szemeszter, ahol magyarként határozza meg magát. Uo. 70. old.

⁶⁴ Pontos felsorolásukat lásd: Grosszmann Zsigmond: *A magyar zsidók a XIX. század közepén*. Budapest, 1917.

denekelőtt Löw Lipótot, a zsidó reformkor legjelesebb alakját és folyóirat-teremtőjét, a *Ben Chananját* kell kiemelni. Ahogy Löw csodálatos nyelvű és nívójú magyar nyelvű homiliái, úgy ez a német nyelvű folyóirat is mintát teremtett. Annyiban tekinthető Patai József elődjének (az egyik első *Múlt és Jövő* számot, 1912/12 neki és a szegedi zsidóságnak szentelte), hogy arra is példát nyújtott: a folyóirat-szerkesztés egyszemélyes vagy családi vállalkozás, önfeláldozás, amely felszívja a személyiség, a szellem minden intellektuális, sőt anyagi energiáját. (Kassák Lajos említhető még ebben a sorban a magyar kultúrtörténetben.) A *Ben Chananja* – a névadó talmudi tudós, a „középút” képviselője, amely utal a zsidóság szükséges reformjára mint a kor legaktuálisabb problémájára, s a benne elfoglalt álláspontjára – folyóiratának első száma 1844-ben jelent meg Nagykanizsán, Löw első magyarországi állomásán, Lipcsében nyomva németül, s majd 12 évi szünet után rendszeresen 1858-tól 1867-ig Szegeden. Közben volt egy magyar nyelvű, egyetlen számot megélt folyóirat-kísérlete is: a *Magyar Zsinagóga* (1847, Pápa). A lap igen nívós, tudományos igényű szemle volt, s a zsidó tudományon kívül jelentős teret kapott benne a vallás modernizálásának problémája, valamint a lankadatlan küzdelem az emancipáció megvalósításáért. Havilapként jelent meg, majd 1861-től hetilapként, s 1864-től 1867-es megszűnéséig kétheti lapként, az utolsó évben tudományos mellékle-

tekkel. Levelezői hálózata felölelte az egész világot, ahol zsidók éltek. (Ezt a rendszert is ő honosította meg.) Ezer példánya eljutott szerte Európába, s az Egyesült Államokba is, Szegeden 70 előfizetője volt. A kor egész európai zsidó tudományossága publikált benne, noha szerepét versenytársa a *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft* vette át.⁶⁵ Az első magyar nemzetközi igényű zsidó folyóirat tehát németül jelent meg, s hatását illetően a régi, az első akkulturizációs irányba, a német kultúra peremvidékéről a nyugat-európai központ felé hatott.

A magyarosítás, a magyar kultúra iránti érdeklődés szintén politika, s szintén az emancipációs törekvések jegyében újult meg. S szintén egyesületi keretben – egy már elindított tradíció jegyében és medrében. Az abszolutizmus kora felpuhulni látszott, s Bécs 1861-ben megengedte, hogy Pesten ismét megalakuljon az országgyűlés. Ez az esemény hívta életre a Magyarító Egylet utódját és folytatóját, a már kevesebb lelkesedéssel, de annál megfontoltabb „presser group”-ként funkcionáló, az elmaradt emancipációt megvalósítandó céllal. 1860-ban alakult meg 600 taggal az Izraelita Magyar Egylet, Rózsay József (Lakompak, 1815–1885, Balatonfüred) elnökletével. Rózsay az elődszervezet egyik alapítója is volt. Szintén orvos és kórházigazgató, mint elődje e tisztségben, s mint kortársa, az 1868-as kongresszus, valamint a Pesti Izraelita Hitközség elnöke, Hirschler Ignác (Pozsony, 1823–1891, Budapest). A magyar

65 Bővebb ismertetés a folyóiratról és létrehozójáról: Haraszi György: A Ben Chananja szerkesztője. Eecsetvonások a zsummalizsta Löw Lipót arcképéhez című tanulmánya. In: *A szegedi zsidó polgárság*

emlékezete. Szerk. Zombor István. Szeged, 1990, illetve Haraszi György: *Két világ határán*. Budapest, 1999.

társadalomba való belépés mozzanatában tehát a zsidóságot a legelőször befogadott orvos-értelmiség képviselte. A magyarosítás folyamatát is ez a szakértelmiség vezényelte le a jogot végzett írókkal és publicistákkal szemben, akik majd a kiegyezés utáni korszak vezéralakjai lesznek. Az első *par excellence* magyar zsidó, Ágai Adolf (Jankovac, 1836–1816, Budapest) is orvosként kezdte a pályáját.

A régi-új Egyesület hasonló célokat tűzött ki, eltérő hangsúlyokkal:

„Az Izraelita Magyar Egyletnek bővebb és általánosabb célja hatásosabb és tágabb körű közegét kívánt. A Magyarító Egylet a különben műveltséggel bíró értelmiséget iparkodott mindenek előtt a magyar nyelv birtokába juttatni, ezáltal óhajtván a többi osztályokra hatni. Jelenleg az értelmiséget nem szükség „magyarítani”, a hitfelekezet összességét kell, s ezt nem is annyira a nyelvnek, melyet nagyobbára bír, mint inkább az irodalomnak, nemzeti műveltségnek terjesztése által más vallású honfitársainkhoz közelebb hozni.

Ezen oknál fogva az Izraelita-magyar Egylet most nem csupán nyelvterjesztő, hanem *általános művelődési intézet*, s mint ilyennek a műveltség két fő közegére, *az iskolára és az irodalomra* kell kiváló figyelemmel lennie”

– foglalta össze a következő generáció fontos (és már nem orvos, hanem jogász) alakja, Mezei Mór a szintén mintakövető *Első Magyar Izraelita Naptár és Évkönyv 5622 évre* bevezetőjében. A kötetnek egyúttal ez a legérdekesebb írása, mivel részletes elemzését adja a magyar zsidóknak az idézettel is alátámasztott helyzetéről és céljairól.

Az országgyűlés feloszlott, mielőtt az annyira várt emancipáció megtárgyalására sor kerülhetett volna. Felmerült egy olyan verzió is, hogy csak műveltségi és vagyoni cenzus alapján egy szűk réteg kapja meg a jogokat, de a terv idő előtt lelepleződött, a felháborodás elsöpörte.⁶⁶ Az emancipáció napirenden tartása végett a „presser group”-társaság megalapította az első magyar nyelvű időszaki sajtóterméket *Magyar Izraelita* néven (Pest, 1861–1864 és 1867–1868), hogy a zsidók létfontosságú ügye ne tűnjön el a társadalmi és politikai diskurzusból sem a zsidók, sem a magyar politika formálóinak nyilvánosságában. Emeljük ki még egyszer a legfőbb motívumot: a sajtótermék megalapításának, hétről hétre előállításának egy kíváncsi, megvédendő ügy a kiindulópontja, s ez az ügy szervezi alárendelt viszonyban a kulturális reprezentációt.

A *Magyar Izraelita* első főszerkesztője, Rokonstein Lipót rabbi⁶⁷ (Szentes, ? – ?) helyét hamarosan Mezei Mór (Sátoraljaújhely, 1835–1925, Budapest)⁶⁸ jogász, majd

⁶⁶ Bővebben erről az epizódról több, már idézett munka megemlíkezik, leginkább Grosszmann Zsigmond munkáját ajánlhatjuk. Ő írta a *Magyar zsidó lexikon* „Magyarító Egylet” szócikkét is, ahol a két egylet folyamatos „presser group” funkcióját is mint egy folyamat részét tárgyalja.

⁶⁷ Zakar Péter említett tanulmánya azt írja róla,

hogy az 1848/49-es forradalom alatt tábori rabbinak jelentkezett, de kérését elutasították.

⁶⁸ A *Magyar zsidó lexikon* szócikkén kívül bővebben: Blau Lajos: Mezei Mór, és K.M. Mezei Mór nyolcvan éves jubileuma. In: *Magyar Zsidó Szemle*, 1916. 1. sz. 1–6. old. Nádás Péter, ma Kertész Imre mellett

Tenczer Pál újságíró (Nagybajom, 1836–1905, Budapest)⁶⁹ vette át. Mindketten meghatározó hitközségi politikusokként kezdték pályájukat (a Pesti Hitközség szervezeti modernizálásának, majd az Országos Kongresszusnak és az Izraelita Magyar Egyletnek is vezető alakjai voltak), s a felekezeti élet dobantójáról parlamenti képviselőkké avanzáltak, és liberális lapokban lettek országos jelentőségű publicisták. E sokrétű funkciókból adódóan a lap több későbbi magyar zsidó időszakai sajtótermék őseinek is tekinthető: jogvédő, illetve jogtágitó szerepvállalását, és a külföldi zsidó életet szemlélő figyelmét tekintve az *Egyenlőség* mintájának, míg az Izraelita Magyar Egylet előadásai és a közéletre körüli irodalom rendszeres szervezésével és közlésével az *IMIT* elődjének. A tudományos igényű, judaisztikai és magyar zsidó történelmet illető publikációit tekintve pedig a *Magyar Zsidó Szemle* előfutárának számít. Irodalmi kísérleteit, különösen a héber nyelvű műfordítások, a héber nyelv jelentőségét tárgyaló diskurzust tekintve még a *Múlt és Jövő* csírait is benne kell keresnünk. Erre az is láttató bizonyíték, hogy a *Múlt és Jövő* első (1912-es) évfolyama – ha nem is mindet, és azt jelentős húzásokkal – leköszölte Ágai Adolf itt megjelent munkáinak javát, valamint Bródy Zsigmond néhány versét.

A *Magyar Izraelita* gyűjtötte maga köré és bátorította a magyar zsidó értelmiségiek második nemzedékét. (Szerepelt benne

Horn Ede és Reich Ignác is az első nemzedékből.) Innen indították pályájukat a magyar irodalomban már számottevő irodalmárok és tudósok: Ágai Adolf, Bródy Zsigmond költő, tárcaíró, publicista (Miskolc, 1840–1906, Budapest), Ormódi Bertalan költő (Miskolc, 1836–1869, Pest), Farkas Albert költő, szerkesztő, fordító (Szilágysomlyó, 1842–1915, Budapest), és rendszeres rovattal („Aggadai szemelvények”) szerepelt benne Goldziher Ignác (Székesfehérvár, 1850–1921, Budapest) is. A tárcarovat csevegő stílusa, éles humora Heine, Börne és Saphir példáját követte, ezért Bródy, Ágai Adolf s még több, mára elfeledett szerző révén ez a műhely tekinthető a híres, és már kezdeteiben is magas színvonalon művelt magyar–zsidó vagy budapesti humor első forrásának. Ilyen bátor és önkritikus gúnnyal azóta sem találkozni felekezeti sajtóban.

Az emancipációs küzdelem kulturális megerősítésének számított, hogy a *Magyar Izraelita* hasábjain bontakozott ki a zsidó oktatás és iskolai hálózat követelményrendszerének belső vitája, s itt követhető egyedül nyomon az Izraelita Magyarító Egylet 1867-ig tartó munkássága. Sőt, itt formálódott ki az Eötvös József számára készített emlékirat is, amelyet 120 hitközség hitelesített, s az 1868-as kongresszus egyik előkészítő dokumentuma volt. A történelemtudományok előtérbe állításával szintén a magyar jelenlétet kívánták megerősíteni, így

nemzetközi szinten az egyik legismertebb magyar író mint dédapjáról emlékezik meg róla a vele készített interjúkötetben. Lásd: Mihancsik Zsófia: *Nincs mennyezet, nincs földem. Beszélgetés Nádas Péterrel*. Pécs, 2006.

69 A *Magyar zsidó lexikon* szócikkén kívül bővebben: F. I. Tenczer Pál 1835–1905. In: *Magyar Zsidó Szemle*, 1905. 2. sz. 121–122. old.

a lap első évfolyamai (1861, 1862) a közép-kori magyar zsidó történelemről közöltek sok folytatásos értekezést, a két utolsó töredék évfolyam (1867, 1868) pedig az 1839/40-es országgyűlés zsidókat érintő megnyilvánulásairól hozott le forrás értékű sorozatot. Löw Lipót cikke, „A magyar zsidók története, elsődleges hirdetmény és kérelem”⁷⁰ máig aktuálisan fogalmazza meg a magyar zsidó történetírás szükségességét. Itt vált gyakorlattá az irodalmi igénnyel megírt homíliák publikálása, itt vetették fel és kezdték szervezni a magyar nyelvű Tóra-fordítást, megvitatta a kiadás anyagi háttérét és a fordítás szempontjait, s még mutatóványfordításokat is közöltek. Ahogy elkezdődött a zsidó könyvkiadás, a rendszeres könyvkritika is kibontakozott, először a tankönyvek szakszerű bírálata révén. A „Levelezések” rovat a vidéket igyekezett bekapcsolni a magyarosítás és a művelődés körébe.

A *Magyar Izraelita* által kezdtet folyamat folytatásának és kiteljesedésének tekinthető a harmadik magyar nyelvű naptárkísérlet, a Kiss József (Mezőcsát, 1843–1921, Budapest) szerkesztette *Zsidó évkönyv az 1875/76-os évre* – azzal a jelentős különbséggel, hogy e mögött nem állt szervezet, hanem számított a közben megmagyarosodott zsidó közönségre. Lapjain már együtt találjuk a minőséget, az átgondolt lapstruktúrát s – a hirdetéseket figyelembe véve – az üzleti, az eladhatósági szempontot is. Ez a vállalkozás már egy tiszta, politikumtól kevésbé meghatározott, *sui generis* kultúráteremtő

folyamat indulásának tekinthető. E pillanatban nem is létezett egyetlen „felekezeti” sajtótermék sem, Komlós Aladár szerint azért, mert az emancipáció (1867) és a tisztaeszlári vérvád között eltelt 15 év volt az egyetlen nyugodt periódus a magyar zsidóság életében: szünetelhetett a magyar zsidó sajtó életre hívó jogkikövetelő funkció.⁷¹ Nem volt megvívandó, megvédendő ügy: az emancipáció friss élménye reményt nyújtott, hogy tisztán kulturális folyamat eredményeképp menjen végbe a megmagyarosodás, és vele összhangban a vallás feloldása a szekuláris, de zsidó tartalmú kultúrába. Ez az antológia már a magyar magas kultúra színvonalán álló értelmiségi nemzedék reprezentatív seregszemléje. Az itt felsorolt, a magyar irodalomban és tudományos életben már rangos helyeket elfoglalt szerzők demonstrációja – zsidó keretben. Választott témáik azt a bizalmat sugározzák, hogy a magyaréba beoltott zsidó kultúrának mint hozzátevő, színező elemnek lehet létjogosultsága.

Ebben a számban közölte Kiss József híres „Simon Judit” balladáját. Ez formájában és hangvételében Arany János-utánérzés, ugyanakkor e klasszikus és magyar keretben a téma: zsidó. Itt olvasható „Jokli” című elbeszélése is, a magyar zsidó próza máig alapvető remeke: a hagyományos zsidó életformához fűződő nosztalgia, ugyanakkor az örökké kitaszított zsidó iránti szolidaritás gesztusa. Az elbeszélés szomorú végkicsengése a költő igazságát hirdeti a szerkesztő mesterségesen

70 *Magyar Izraelita*, 1867. 182. old.

71 „1867 után nyolc-tíz évig az antiszemitizmus hallgat – azóta is ez az egyetlen szünet a zsidógyűlölet hazai

történetében. Úgy történik, hogy az emancipáció után teljes lendülettel megint magyarosodni kezd.” Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemi történet*, 11. old.

kincstári optimizmusával szemben. Ágai Adolf elbeszélése, a „Zsidó menyegző falun” szintén a nosztalgia hangján szólal meg, szeretetteljes, de ironikus távolságtartással. A történétíró, író, publicista Acsády Ignác (Nagykároly, 1845–1906, Budapest) bevezető tanulmánya – „Eötvös József és a zsidók” – és a szerkesztő fontos bevezetője, valamint Löw Lipót életrajza és egy egész oldalon róla közölt rézmetszet (tőle magától is hoznak egy kisebb munkát: „A zsidó eskü 1875-ig”) kijelölte a zsidóságnak és magyarságnak azt az irányát, amelyből az első irodalmi mércével mérhető nemzedék hagyományt kívánt teremteni: beilleszkedni a liberális Magyarországi társadalmába, s megtartani, egyúttal magyarrá transzformálni a zsidó vallási és kulturális tapasztalatot. Ezt a törekvést propagálja Kohn Sámuel (Baja, 1841–1920, Budapest) a magyar zsidóság első számottevő történésének a „A zsidók és a nemzetiségek” című, magyarosodást indokló cikke, illetve Löw Lipót jogász fiának, Tóbiásnak az „Emlékezés az egyenjogúságért való küzdelemre” című jogtörténeti munkája. Goldziher Ignác, a világhírű orientalista „A vallásos eszme fejlődése a régi hébereknél” című nagy tanulmányában pedig azt az utat jelöli ki, hogy a zsidó vallásból hogyan váljék zsidóságtudomány; ebből fejlődik majd ki a magyar zsidó szellem legprogresszívebb hajtása. Silberstein (később Silberstein-Ötvös) Adolf esztéta, publicista (Pest, 1845–1899, Budapest) „A zsidó küldetés és társadalom” című esszéje a modernitás kihívását állította fókuszba abból az aspektusból, hogy ez mennyire egyeztethető össze a hagyományhűséggel. Tehát a té-

mák és ajánlatok hangsúlyosan magukban hordják az asszimiláció és a modernizáció konfliktusait, ugyanis a modern zsidó értelmiségi szekularizálódó-beilleszkedő útja csak akkor lesz érvényes, ha ez nem egyedi utak narratívája, hanem az egész zsidó közösség áttörése, átállása lesz. Az egyének elfogadása is a mögöttük álló tömeg mozdulataitól függ.

Az évkönyvet a szerkesztő bizakodó felhívása ellenére sem sikerült folytatni, mert ugyan készen állt a két vagy három nemzedék elszánt és elmélyült felkészülésével kimunkált zsidó értelmiségi avantgárd, de még hiányzott mögüle az irodalom számára szintén nélkülözhetetlen közeg: az azt befogadni képes közönség. A közönség, amelyet meg kell teremteni, mielőtt szólónának hozzá.

Az 1867-es kiegyezést követő években a zsidóság (pontosabban annak a „neológ”, azaz magyarosodni, modernizálódni, beilleszkedni kívánó része) azzal volt elfoglalva, hogy megalapozza anyagi jólétét, és birtokba vegye a magyar nyelvet. Mint a folytathatatlan évkönyv bizonyítja: ezt a zsidó azonosságot magyarul, magyar keretekben megélni kívánó közönség még nem állt rendelkezésre. A zsidóságból „menekülő perem”-értelmiség menekült, s nem transzformált. Az újságírásban és szerkesztésben, különösen a zsidók által meghonosított tárcáírásban, a humor művelésében – ebben az Ágai alapította és szerkesztette *Borsszem Jankó* (1868–1938) teremtett műfajt – már érezhető a zsidó jelenlét (1890-ben az újságírók 36,8 százaléka zsidó). Mint Komlós Aladár kimutatta,⁷² a zsidók a frissen elsajá-

72 Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemi történet*, 168–223. old.

tított magyar kultúrán belül először a tudományokban foglaltak el meghatározó szerepet. Mégpedig a „stratégiai” ágon, a magyar kultúra útőerén: a magyar nyelvtudományban, a történelemtudományban, az orientalisztikában (amely a magyarság eredetkutatása okán e csoportba tartozott), a jogtudományban, a filozófiában és a pedagógiában. Ebbe az áramba illeszkedett a zsidóságtudomány, s műhelye, az 1877-ben megnyitott Országos Rabbi- képző Intézet, amely a zsidó vallás modernizációján, magyarsághoz simulásán örködött, s a tudománnyá lényegítés mozzanatában, annak a szekularizálásán munkálkodott. Ez az intézmény a magát magyar zsidóként azonosító kultúra központja s keresztútja volt egészen a holokausztig.

A magyar kultúrába integrálódás mint érdekelismerés és kényszer

Az 1868/9-es Zsidó Kongresszus és Tiszaeszlár döntő lökése a zsidó kulturális intézmények és médiumaik megalapításához

A Kiss József-féle *Zsidó Évkönyv* (1875) és a szintén általa jegyzett első modern magyar kulturális folyóirat, *A Hét* (1890) indulása között látszólag nyomtalanul eltelt 15 év meghatározó a magyar zsidó szellem kibontakozása tekintetében. Ekkor jöttek létre intézményei, erőterei és fórumai. Ez volt a színrelépés előtti „felkészülés” (Komlós Aladár meghatározása) befejező szakasza. A zsidó fórumot elindítani kívánó költőnek, majd a 15 év múlva *A Hét* című lapot ténylegesen

elindító szerkesztőnek egy és ugyanazon személye jelentős stratégiaváltást nyomatékosít. És egy még annál is jellemzőbb útkeresztződést: azt a felismerést, hogy sem a Kossuth követelte „szociális emancipatio”, sem a jogi emancipáció nem lesz elegendő a hön áhított be- és elfogadáshoz. A zsidók magyar társadalomba integrálódására csak egy általános, nem a magyar, s nem a zsidó, hanem az egyaránt fölöttük álló, az általános világ- vagy európai irányba való tájékozódás, s annak az elfogadottá, uralkodóvá tétele hozhat megnyugtató megoldást. Az a progresszió, amelyről úgy gondolták, hogy kihúzhatja a feudális Magyarországot az elmaradottságából, és a befogadás ezen a modernizálódott, felépítendő kultúra terepén lesz elérhető. Ennek a fóruma egy minden külső jegyétől megszabadult kulturális tér lesz, amely egyesíti a modernitásra hajlamos magyar értelmiségieket, s a teljes akkulturizáción átesett zsidókat. Ilyen kulturális tér volt *A Hét*, amelyet manifeszt zsidók szerkesztettek – Kiss József mellett Kóbor Tamás az egyik első magyar modern író, (Pozsony, 1867–1942, Budapest), valamint Makai Emil (Makó, 1870–1901, Budapest) –, és javarészt zsidók olvastak. Ez a kulturális tér szélesedett ki a modern

magyar irodalom legmaradandóbb alkotásával, a *Nyugat* folyóirattal (1908–1941), amelynek alapítói – Ignóty (Pest, 1869–1949, Budapest) és Osvát Ernő (Nagyvárad, 1876–1929, Budapest) szintén innen indították pályájukat.

A Hét – *Nyugat* irányába elmozduló zsidó értelmiségi orientáció a legjelentősebb választóvonalat húzta meg a magyar zsidó kulturális erőterben. Az egyik oldalon az egyetemes és modern, a zsidó jellegtől meg-

szabadult vagy attól megszabadulni gondolt ételmiségek álltak, a másikon pedig egy olyan modernitás képviselői, akik a modernségük mellett is megmaradtak zsidónak. A *Nyugat* tehát a Patai József-féle modern zsidó kulturális reprezentáció ellenpólusa. Ugyanakkor mégis ahhoz méri magát. Ezek a pólusok ugyanis – szerencsénkre – nem voltak elszigeteltek, s fennállásuk alatt igencsak átjárásosak voltak, megőrizve az eredet, a kibontakozás viszonyait.

Az útkereszteződés közelítése már benne sejlett a manifestzen zsidó és modern antológia célkitűzésében is. Kiss József az első zsidó irodalmi jelenlét emlékéhez kötődve (27 évről volt csupán szó) még ezekkel a szavakkal indította vállalkozását:

„Célja ugyanaz, mint az elsőnek volt. [Már-mint az 1848-as Évkönyvnek – K. J.] Meghonosítani az írott magyar szót azon zsidó felekezetű családok körében, hol az élő magyar szó már régebben otthonos. Utat törni a magyar irodalomnak. Új olvasókat toborozni számára: fejleszteni a nemzeti öntudatot. Bizonyára nem a separatistikus czélok, amiknek a falra festett árnyékától egyik tekintélyes lapunk már eleve megijedt.”⁷³

A gondolatsor már itt elbizonytalanodott, illetve fölszívódott az általános alany használatában: hogy 15 év múlva a zsidó fórum megalapításában szerzett tapasztalat nyerjen igazi hasznosítást, ezáltal már az univerzális médiumban. Azaz a magyar irodalomnak általában toborozzon közönséget, és etnikai, felekezeti különbségek nélkül fejlesszen ki modern és nemzeti öntudatot. Kiss József, az egyik legjelentősebb modern magyar költő a

reformkor klasszikusainak – Vörösmarty, Petőfi, Arany – nemzedéke és a modern Ady közti láncszem. Pályája manifest zsidóként indult, s mivel hosszú életet élt, azzal a bizonyos tudattal zárult, hogy ez lehetetlen (*Legendák a nagyapámról*, 1920).

A már a reformkorban felismert és elindított magyarosodási folyamatnak a frissen kivívott jogi emancipáció megkérdőjelezése, illetve a visszavonására tett kísérlet adta az új és gyorsító lökést. Vagy inkább azt a felismerést, hogy ez elodázhatatlan, sietni kell vele. Mindez párhuzamban állt a szintén a reformkortól érlelődő belső, zsidó konfliktussal, amely a jogi emancipáció készpénzre váltása során – egyedül a világon – a zsidó közösség „végzetes”, intézményes szintű három részre szakadásban testesült meg.

Zsidó Kongresszus és Tiszaeszlár: e két külső és belső veszély mobilizálta és kovácsolta össze az asszimilációban érdekelt erőket, amelynek a terepe – mivel a „kérdés” jogi része végre megoldást nyert – már egyértelműen a kultúra volt. 1867-re, az emancipáció elérésére 1868/9 következett: a Zsidó Kongresszus, ahol a zsidó társadalomban megindult reform- és bomlási folyamatokat kellett volna az emancipáció politikai eredményeivel összhangba hozni. Az Eötvös József által összehívott értekezletnek az lett volna a feladata, hogy a modern magyar állam (az iskola- és művelődésügybe, a polgári anyakönyvvezetésbe, majd házasságkötésbe stb.) intézményesen is integrálja az emancipációs jogokat elnyert „újmagyarokat”. A látszólag a vallás, de valójában a népi entitás érzékeny pontjait érintő integráló törekvés viharosan ketté-, majd intézmé-

73 Az *Évkönyv* bevezetője.

nyesen háromfelé szakította a magyar zsidóságot.

A magyar társadalomba és kultúrába integrálódni szándékozó törekvés tehát belülről is törést szenvedett. Ezért, ha 1868 után a magyar zsidóságnak a magyar kultúrába integrálódni igyekvő intézményeiről beszélünk, mindig a magyar zsidóságnak egy kisebb felét, a később neológnak elnevezett részét értjük. A *Magyar Izraelitá*ban még együtt szerepelt Ágai Adolf, az asszimilálódó zsidó példaképe, vagy Bródy Zsigmond későbbi felsőházi tag és Farkas Albert, a „végzetes szakadást” kiharcoló ortodox mozgalom vezére. A szakadás után ez már elképzelhetetlen lett volna. A médiumok szintjén is bekövetkezett a törés, amely nemcsak a résztvevők és a közönség, de a témák, az ismeretek és a megközelítési módok elkülönülését is meghatározta, ami a magyar zsidóságot – egyedül a világon – elszegényítő megosztottságba, diskurzushiányba taszította. Patai József eszmélkedése ennek a szakadásnak a két partja között ingadozott, s az ő *Múlt és Jövője* ezt a konfliktust próbálta egy egészen más szellemi kibontakozás irányában – a cionizmus révén – meghaladni.

A neológia számára a szakadás után az ortodoxia már csak az egyoldalúvá hasadt öndiskurzusban létezett tovább, a kompenzációs ön-újradefiniálás, önmegmutatás kényszereként. S ez a szempont legalább olyan súllyal esett a latba, mint hogy a magyarság számára meg- és felmutassa a zsidóságban rejlő erkölcsi és kulturális értékeket, hogy eloszlassa a magyarok mélyen begyökerezett előítéleteit, nevezetesen azt, hogy a zsidóság csupán egy sötét, az ókorból anak-

ronisztikusan itt ragadt élet- és szellemforma. E kettős bizonyítási kényszer hozta létre a modern zsidó intézményeket, és szervezte élcsapatba az asszimilálódni vágyók táborát. A kulcskérdés az oktatás volt, a mindenkori tanítók s mindenkori tanítványok befolyásolásának intézményes formája: a már Bloch-Ballagi Móricz-Mór által megálmodott rabbiképző, amelyet e funkció betöltésére hoztak létre.

1877-ben állították fel az Országos Rabbiképző Intézetet, és a vele szimbiózisban álló Zsidó Tanítóképzőt, valamint ennek alsóbb iskolái mellett az ugyancsak ennek a holdudvarába tartozó intézményeket és médiumokat. S éppen ezért ez a tanintézmény (az itt tanítók s az innen kikerült tanítványok révén) mindvégig a magyar zsidó szellem központja maradt. Az Országos Rabbiképző Intézet (a továbbiakban rabbiszeminárium) folyóirata, a *Magyar Zsidó Szemle* 1884-ben

indult és 1948-ig jelent meg,⁷⁴ ezt követte a szintén e meghatározó szellemi központhoz kapcsolódó *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat* (1895, továbbiakban *IMIT*) és ennek évkönyv-, valamint könyvsorozata (1896–1948), benne többek között a Szentírás teljes magyar fordításával, a magyar zsidóságról szóló történelemkönyvekkel és a középkori héber irodalom aranykora költészetének fordításaival. E folyamat sodrában keletkezett az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (OMIKE, 1909–1944) és a védőszárnyai alatt indult *Múlt és Jövő* zsidó kulturális folyóirat (1911–1944), végül a Magyar Zsidó Múzeum, melynek 1909-ben elhatározott létesítése 1916-ig váratott magára (ennek volt folyóirata a *Libanon*, 1936–1943). Ebben a sorozatban az a lényeges elem, hogy a magyar zsidó sajtótermékek (a későbbiek is), az *Egyenlőséget* leszámítva, mind konkrét céllal és ügyekkel létrehozott szervezetekkel álltak anyagi és szellemi kapcsolatban.

A kéthavonta megjelenő, Bacher Vilmos és Bánóczi József alapította *Magyar Zsidó Szemle* rendszeres rovatcímei keretei közé rendezte mondanivalóját. Ez a látszólag tech-

nikai struktúra az érdeklődés-elsajátítás, valamint a saját történetmondás, -rögzítés súlypontjait és hierarchiáját is kijelölte, ugyanis a rovatok sorrendje az egymásutániségben is üzenetet, értékelést hordozott. A „Tudomány” rovatban hosszabb tanulmányok jelentek meg a judaisztika vagy a zsidó történelem köréből; az „Irodalom” rovat azt kísérete figyelemmel, milyen lényeges, zsidósággal kapcsolatos munkák jelentek meg a világban, ezekről bő ismertetéseket közölt, valamint fordításokat, zömmel a középkori héber irodalomból, annak egyfajta reneszánszát előkészítő múlt- és anyagkeresés jegyében. A „Társadalom” rovatban publicisztikai írások kaptak helyet; nem sokkal emelkedetebb és kevésbé mindennapi témákkal foglalkozott, mint az ekkor még rivális és persze populárisabb *Egyenlőség*. Az „Értesítő” a hazai vagy hazai vonatkozású zsidó híreket közölte, a „Tanügy” a zsidó oktatásügyi kérdéseket tárgyalta, míg a „Kütfők” rovat közölt a legszélesebb körben dokumentumokat a magyar zsidó történet múltjából. S hogy a tudatos történetépítésnek itt milyen példájával találkozunk, azt az is bizonyítja, hogy nemcsak középkori vagy 17. századi forrásokat hoztak

⁷⁴ A lap nem tekinthető Tiszaeszlár közvetlen következményének, ugyanakkor nem is választható el az akkor megindult folyamatoktól. Erre utal az egyik alapító szerkesztő, Bánóczi József pedagógus, filozófiai író, irodalomtörténész (Szengál, 1848–1926, Budapest) visszaemlékezése: „1883 őszén a zsidóság egyik vezérlő elméje, dr. Simon József hívására összegyűlt az országos rabbiképző tanári kara rendkívüli értekezletre, melyen az egybehívó egy alapítandó zsidó folyóirat megindítása szükségességét adta elő. Az értekezlet úgy folyt le, ahogy Dr. Simon várta: a tanári kar

helyeselte az eszmét. [...] Megígérte erkölcsi és szellemi támogatását. [...] Előfizető meglepő nagy számban jelentkezett: 626. Hitsorsosaink nyilván úgy gondolkodtak, hogy amitől a váratlanul nagy erőre kapott az antiszemitizmus ellen védelmet vártak: rabbisági nyilatkozat, miniszterelnöki kijelentés, országgyűlési választások, mind nem használtak semmit – megpróbálja hát ezt is, Hátha a meginduló folyóirat arkánumnak bizonyul.” Simon József (Kapolcs, 1844–1915, Budapest) az Izrealita Országos Iroda, azaz az országos neológ szervezet titkára volt.

le, hanem a zsidóságot érintő friss, akár csak egy-két éve keletkezett dokumentumokat is, magukat egy nagy elbeszélés fontos szakaszában elhelyezve. A „Vegyes” rovatba szintén zsidó hírek kerültek az egész világból. A „megbeszélt munkák lajstroma” rovat tudatosan vegyítette a publikációkat egy elbeszélés, azaz egy bővülő ismeret-, illetve hagyományanyag keretében.

Az első szám bevezetője dokumentumértékűen foglalta össze az itt elmondottakat, azzal a kiegészítéssel, hogy a magyarosítás programját ez a fórum egészítette ki az ezeréves együttélés mítoszával, amelynek súlyosítását azután más fórumok is átvették:

„Olvasóinkhoz

Egy új vállalat támogatására hívjuk fel a hazai közönséget, elsősorban hitsorsosainkat, a zsidókat.

[...] nálunk mindennek meg van a maga közlönye: tudománynak, pártnak, felekezetnek, csak a zsidóságnak nincs. Pedig talán mi szorulunk rá leginkább orgánumra. Egy évezred óta lakunk együtt másvallású honfitársainkkal e haza talaján s kérdés, ismernek-e bennünket? Ám mi nem a megismeréstől tartunk, hanem a félreismeréstől. Meggyőződésünk és törekvéseink, ambícióink és sérelmeink, nemhogy kerülnék a világosságot, hanem keresve keresik. – De talán még inkább van szüksége ily orgánumra magának a zsidóságnak. Vallásunknak és kútjöfinek, régi irodalmunknak és a zsidó tudománynak az ismerete és művelése hihetetlenül hanyatlott egy nemzedék óta. És e hanyatlással karöltve jár felekezeti érdekeink elhanyagolása, a közömbösség és részvétlenség minden iránt, mi a zsidóság egységét dokumentálta.”

Az első szám cikkeinek témái, s már magukban a címek még világosabban szögeztek le a folyóirat-intézmény megalapításának a bevezetőben is megfogalmazott indokait. Kohn Sámuel: „A honfoglaló magyarok és a zsidók” című írásában fejtette ki a később nagy karriert befutott úgynevezett kazárelméletet, Hochmuth Ábrahám „Zsidóság és kereszténység viszonya időszámításunk első két századában” címmel közölt írást, Kiss Józseftől a „Templomi énekek” jelentek meg. Kaufman Dávid „Az év küszöbén (az antiszemitizmusról)” írt, míg az „Autonomiánkról” címet viselő írás három csillaggal jelzett szerzője, Simon József, az Országos Iroda vezetője vázolta, hogy mi maradt ki az emancipációs törvény dacára is az igazi egyenlőségből: a zsidó vallás autonómiája, amely a keresztény egyházakat megillette. Leközöltek tipikus statisztikai összefoglalót is: Pálóczy Lipót „Műveltség állapota Magyarországon, különös tekintettel a zsidókra” című forrásértékű cikkében az 1880-as népszámlálás adatait dolgozza fel, Löw Imanueltől pedig a „Néhány reflexio” jelent meg. Az első szám tartalma is aláhúzza a bevezetőben felvetett orientációt: a beilleszkedést. S ennek megfelelően a magyar történelemmel, a kereszténységgel való közös pontok keresését, illetve tételezését.

A tisztaeszlári vérvád (1882), majd az annak következményeként leplezetlenül és durván jelentkező utcai és a politikai antiszemitizmus, valamint az antiszemita pártok parlamenti megjelenése arra figyelmeztetett, hogy a zsidók befogadása vagy emancipációja a politika szintjén is kétséges maradt. A politikai antiszemitizmus ugyanis nem keveseb-

bet követelt, mint magának az emancipációnak a visszavonását. Az *Egyenlőség* című folyóirat a keservesen megszerzett jogok védelmében szerveződött. Minden intézményi háttér nélkül, magánkezdemenyezésre, a tiszzaeszlári per nyomon követésére, az antiszemita sajtó ellensúlyozására, az antiszemiták érveinek megcáfolására, valamint a védelem – a perben fellépő védelem egyet jelentett a magyar zsidóság védelmével – erőinek összefogására. Tehát nem kulturális reprezentációra, hanem primer jogvédelemre. A gyorsaság, amellyel a politikai jogvédelem talajából kinőve a lap szinte spontán módon a magyar zsidó kultúra legjelentősebb hajtóerejévé s intézményeinek kikövetelőjévé vált, jól mutatja, milyen erős volt a kényszer, hogy a jogvédő funkció minél előbb kulturális tartalommal telítődjék meg, mintegy a legitimáció hivatkozási alapjaként.

A lap első korszakának vezető publicistája, Acsády Ignác *Zsidó és nem zsidó magyarok az emancipáció után* című röpiratának toborzott előfizetőket az újság hasábjain.⁷⁵ Vezércikke figyelmeztet a változásra, amelynek sodrába a magyar zsidók az emancipáció után kerültek, s felvázolta a stratégiát, amelyet ajánlatos lenne követniük. Az alávetett állapotból – amelybe mindeddig egy alacsonyabb helyzetből, kérelmek útján emelkedtek felfelé, a jogok tulajdonosai felé – most egy egyenlőséget feltételező politikai jogvédelemre kell berendezkedniük. Álláspontja szerint ezért az emancipációt nem végcélként, hanem egy új kor nyitányának kell tekinteni, eszköznek egy mélyebb társadalmi és kulturális beágyazódás érdekében. Ezt a küzdelmet el kell különíteni a zsidóság vallási tartal-

mától, sőt a zsidó közösségen belül dúló el-
lentétektől is:

„Én az 1867.XVII.t.cz. hatásait vizsgálom, s a mint ez a törvény csak egyetlen zsidóságot ismer, úgy én sem veszem az orthodox és neológ zsidókat két különböző felekezetnek. Törvényes állásuk, multjok, jelen sorsuk egy, s ugyanaz. [...] Megvolt a két irány a multban is, voltak haladók, s voltak maradók a hazai zsidóságban mindenkor. De a mint a sorsa mégis egy volt a multban, egy a jelen zűrzavaraiban, úgy egy lesz a jövőben is. A legutóbbi események nyomása alatt kétség kívül mindenütt jobban előtérbe lépett a tudat, hogy az önérdek, az önfenntartás is azt parancsolja, hogy a hazai zsidóság minden eleme belépjen a magyarság nemzeti közösségébe. Itten a vallás nem szolgál gátul... Serényen és bátran kell védelmi harcot folytatnunk. Emberi és polgári jogaink megszerzését a korszellemnek, a magyar nemzet fölvilágosodásának, vezetőinek fennkölt lelkének köszönhetjük. De a nyert pozíció megtartása, védelme, állandó biztosítása már a mi feladatunk... Ellenfeleink már érzik az önvédelem hatásait, s az önvédelem jogát, valamint fő eszközét, a sajtószabadságot, amellyel a magok céljaira olyan sokszor visszaélnék, mi tőlünk meg akarnák tagadni.”

A cikk vége felsorolja, hogy kik voltak segítségére munkája kiadásában. Tapasztalatait szociológiai síkra emelve jelölte ki a „pozíció megtartásának” fő társadalmi erejét, a középosztályt. Azt a középosztályt, amelynek dominálásáért ekkor kezdődött a holo-kauszti tartó küzdelem: „Legnagyobb részük a vidék értelmiségének sorából került ki, mely kétségkívül jövőre is áldozatkész támogatója lesz minden hazafias és nemzeties törekvés-

⁷⁵ *Egyenlőség*, 1882. február 10.

nek. A zsidó vallású magyar középosztályban a magyar társadalom egyik leghazafiasabb elemét üdvözlöm.”

Egy korábbi írás is ugyancsak a magyar társadalmi rétegződésben történő zsidó elhelyezkedés és a magyarosodás korrelációjára terelte a hangsúlyt. Dr. Brachfeld Manó (kislétéről nem sikerült többet megtudni) „A magyar zsidóság missziója”⁷⁶ című cikkében ezt írja:

„A második évezred küszöbén a modern állam főalkatelemét nem az arisztokráciában, sem a földmives és munkásosztályban, hanem az erőteljes és anyagilag független és értelmes középosztályban leli. [...] Hazánkban a zsidóság nem csekély kontingenst állít ezen, az államegység garanciájának tekinthető, anyagilag független és szellemileg kimagasló középosztályhoz és ez értelemben Magyarországon az államiság eszméjének a hordozói híven ragaszkodva a magyar nemzet alkotmányához, hagyományaihoz és a magyar nemzeti szellemhez! E nemzeti szellem ugyanis az, mely bármi nevű és anyanyelvű egyént magyarrá avatja, ezen szellem a nemzeti összetömrülés, egyetértés és erősödés és a nemzet fennállásának legjobb biztosítója és rossz szolgálatot tesznek a hazának azok, kik a magyar zsidók hazafisága és magyarsága ellen koholt vádakkal a nemzet tagjai közti békés egyetértést háborgatni, azaz államegységet felforgatni és azok által a nemzet méltóságát érzékenyen sérteni kívánják.”

Acsády Ignác és társai az emancipáció jogi kereteinek elégtelenségét társadalmi szerveződéssel próbálták kompenzálni. De milyen alapon szervezhetők meg a zsidók?

Kézenfekvő a vallási összetartozás lett volna, de ez kettős akadályba ütközött. Maga a zsidó vallás – más vallásokkal ellentétben – nem hierarchikus. Sem országhatárokat átfogóan, sem azon belül nem ismer területi vagy területen alapuló nemzeti szerveződést. Ha nem a vallás, akkor mi? A kor szóhasználatával „faji”, vagy mai szóval etnikai meghatározás nem jöhetett szóba. Hiszen a magyarosodás programja épp ezt a különállást igyekezett meghaladni, és vallási, azaz „felekezeti” keretté semlegesíteni. Ez megoldhatatlan feladat, s amit nem lehet megoldani, azt nem is okvetlenül muszáj. A szerveződés tehát meghatározhatatlanul vonatkozik a zsidókra, és inkább a célja, ügye domborodik ki: a magyarosodás. Ennek két funkciója is van: a magyarosodás révén a zsidók kompatibilissé formálása ahhoz, hogy a magyar társadalomba integrálódjanak, valamint egy, a magyarság számára elvégzendő szolgálat: terjeszteni, erősíteni a magyarságot a nemzetiségek körében. Ez utóbbi is beletartozott a „magyar zsidóság missziójába”.

„A magyar zsidóságnál semmiféle faji ellentét nem tűnik elő, mert hazánkban, hol még mindig a különféle nemzetiségek a magyar nemzettel szemben ellenséges állást foglalnak el, a zsidók mindig a magyarokhoz simultak, soha önállóság után nem vágyódtak, soha külön érdekeket – a vallási autonómián kívül – kielégíteni nem kívántak, sőt azon vidékeken, melyeken más nemzetiségek túlsúlyban vannak, ők a magyarosodás elterjedésének legbuzgóbb misszionáriusai, nem tudnak és nem akarnak lenni tótok, oroszok, ruthének, szerbek vagy oláhok, hanem akarnak és tudnak lenni – magyarok. Hazánkba, ahol a lakosság egy része a

⁷⁶ *Egyenlőség*, 1882. január 28.

fehér csár birodalma, egy része a balkáni királyságok, más része Nagy-Németország felé gravitál, egyedül a zsidó az, ki magyar kíván lenni teljes odaadással, és jutalma ezért gyanúsítás, piskálódás”

– írja dr. Brachfeld Manó már idézett cikkében. Tehát a századfordulói magyarosodás némi túlzással úgy is definiálható, mint az a felgyorsított kultúraelsajátítás, amelyet a zsidók jól felfogott politikai érdekükben művelnek.

A magyarosodás programja szervezetet, intézményhálózatot kíván. Ha a vallási keretek erre alkalmatlanok – mivel kibékíthetetlenül különböznek az „egyházi” struktúrától –, ezt a feladatot – mai értelemben – valamely civil szerveződésnek kell átvennie, amely egyszerre tölt be társadalmi, vallási és kulturális funkciókat. Acsády Ignác egy ilyen programot vázolt fel és hirdetett meg „Országos zsidó–magyar szövetkezet” címmel.⁷⁷

„A múlt év szomorú eseményei élénk vajúdásba hozták a zsidó vallású magyarok gondolkodó és értelmes részének szellemét. Mindenütt érzik, hogy történnie kell valaminek, mi a haza egyik nagy felekezetét jövőre megoltalmazza afféle orvátámadásoktól, gaz merényletektől, minőt a tiszaszlári esettel intéztek ellene.”

S miután végigelemezte az „egyházi” szerveződés lehetetlenségét („zsidó–magyar nemzeti egyházat teremteni nem lehet”), egy civil szerveződésbe helyezte a bizalmát:

„De ha nem remélhető az összes zsidó magyarok egyesítése vallás-egyházi alapon, talán lehetséges társadalmi téren. [...] itt is roppant erőlködésre, száz meg száz hazafias érzésű, zsidó magyar polgár buzgó fáradozására és az egész felekezet értelmiségének áldozatkész munkájára lenne szükség, hogy valami nagy országos organizáció létesüljön. De ha létesülne, úgy legalább részben pótolná a realizálhatatlan egyházi szervezetet, s olyan anyagi és erkölcsi erőt képviselne, mely a társadalmi béke idején a magyarság, a hazafias érzés, a magyaros műveltség fákvavívője lehet, harcziás időkben pedig oltalmat nyújt az egész felekezetnek s minden egyes becsületes, az állam ellen nem vétő tagjának. [...] A társadalmi tevékenység, a magyar nemzetiség, az iskolaügy gondozása terén minden zsidó és minden közösség, akár neológ, akár orthodox, egyaránt találkozhatnak, s foghat kezét egymással a magyarság általános és a magyar zsidóság különös érdekei gondozására. [...] A sok projektum közül leginkább tartom valószínűnek azt, mely országos zsidó–magyar szövetkezet létesítését ajánlja.”

Az Acsády megálmodta cél egy tisztán akkulturációs program vezénylése lett volna, amelyet ő politikamentesnek gondolt ugyan, bár a kitűzött célok a zsidóság politikai beilleszkedését szolgálták:

„Kettő lenne kizárva az országos szövetkezet köréből: az a kettő, a mi a legtöbb visszavonást, egyenetlenséget szüli: a vallás és a napi pártpolitika. E helyett megmaradna az összes társadalmi és közművelődési tevékenység. Támogatná a zsidók magyarosodását, segítené a szegény közösségek iskoláit, gondoskodnék hazafias szellemben írt magyar népiskolai tankönyvekről, s

⁷⁷ *Egyenlőség*, 1883. március 4.

általában támogatná a magyar irodalmat közhasznú és jó munkák kiadásával. E tekintetben működése az évek óta dús eredménnyel dolgozó kath. Szent-István társulatéhoz hasonlítana. Szervezetét azonban inkább az Alliance Israelite-től kellene kölcsönöznie, csak hogy az nem universelle – nemzetközi – hanem tisztán magyar lenne s egyesegyedül a zsidó vallású magyarság társadalmi érdekeinek képviselőjére szorítkozna.”

A következő (március 8.) számban közölte „Az országos szövetkezet alapszabály-tervezetét”, amelyről leszögezte, hogy csupán vitaanyag, s minél több hozzászólást vár, mintegy a megvalósulandó intézménnyel azonos rangra emelve az arról szóló diskurzust. A „zsidó középosztály” már korábban is felvillantott gondolatát itt részletezve megismétli azzal a fontos nívóval, hogy egy szociológiai tényezőt is hangsúlyoz benne, a zsidó nő szerepét:

„Különösen ajánljuk az ügyet az egyes községi előljárók, az érdemes rabbik, az értelmiség többi képviselői, az ügyvédek, orvosok, földbirtokosok, tisztviselők, tanítók, s általában mindazoknak, a kik érzik szükségét annak, hogy a válságos időkben a zsidók részéről is történnie kell valaminek, a mi egyrészt társadalmi helyzetök javítsa, másrészt a magyarság, a haza, a művelődés iránti buzgalmukat bizonyítsa. Vegye kezébe az ügyet a zsidó-magyar művelt középosztály, hogy

kütkben jut legszebb kifejezésre az eszményi törekvések, a magasabb érdekek iránti fogékonyság: a női szellem már annyi szépet, nagyot teremtett a humanitás, a közművelődés és a társadalmi élet sokféle viszonyaiban, és a tervezett szövetkezet hölgyeink munkájának, az ő közreműködésüknek is annyi tért enged, hogy nagyrészen kezükben van letéve törekvéseink sikere. Karolják fel az Ügyet [...]”

Szintén az *Egyenlőség* első két évfolyamában követhető nyomon egy másik kezdeményezés, a Zsidó-magyar Kultúregyesület szerveződése, amelyet így hirdettek meg:

„A testvéregyetemek zsidó polgársága kijelenti, hogy szükségesnek látja, hogy miszerint a magyar zsidóság a magyar nemzeti közművelődés iránti lelkesedését fényesen dokumentálja, s e végből a zsidóság körében széleskörű mozgalmat indít meg a kultúregyesület érdekében.”

A több száz egyetemi hallgatót megmozgató szervezkedés a zsidó vezetők támogatásának hiánya miatt elhalt, de az Acsády szervezte „szövetkezet” megvitatásával egyetemben alapvetően hozzájárult ahhoz, hogy a millennium és a századforduló felfokozott hangulatában a zsidóság kultúrintézményei létrejöjjenek. Hiszen a zsidóság elindult a modern értelmiséggé válás útján:

„A középiskolások között az izraelita feleke-

ezzel elnémita a vádat – mintha nem törődne a szegényebb, a műveletlenebb alsó rétegek sorsával és érdekeivel. Végül különösen hölgyeink szíves támogatásába ajánlom az ügyet. Az ő lel-

zethez tartozók az 1860-as évek közepén 10 százalékos, a 80-as évek közepén 20 százalékos, 1913–14-ben 22,5 százalékos reprezentációt értek el. Az egyetemi és főiskolai hallgatók kö-

zött ugyanezekben az években arányuk 10, 28 és 29 százalékos reprezentációt ért el.”⁷⁸

Ugyanakkor az értelmiséggé válásnak ez a folyamata rögtön az indulásakor erős ellenérzésektől kísérve bontakozott ki, ezért Acsády már hivatkozott röpiratában⁷⁹ védekezően, de öntudatosan megindokolni volt kénytelen:

„A sok százados fejlődés megalkotta viszonyokat az utolsó tizennégy vagy mondjuk húsz év még igen csekély mértékben változtatta meg, s ahol változás történt, az csak hasznára volt az államnak, mert szaporította értelmiségi tőkéjét, szaporította azon elemeket, melyek az ő középiskoláiban, az ő egyetemein nevelkedve, hazafias, magyaros, nemzeti érzelmeket, szakismereteket, tudományt szerezték, s a magyarság intelligenciáját fokozták. Pedig az értelmiség minden népek épen oly ereje, mint a fizikai erő. És hol a zsidó vallású magyarok foglalkozása változott, ott mindig a nemzetegész javára változott az. Kevesebb műveltségből nagyobb műveltségbe, kevésbé intelligens foglalkozásokból nagyobb intelligenciát igénylő foglalkozásokba léptek elő bizonyos zsidó magyar rétegek s ez csak hasznára, javára lehet az egész társadalomnak.”

A Bogdányi Mór (Lakszakállas, 1854–1923, Budapest) hírlapíró alapította *Egyenlőség* a per eseményeit és iratait taglaló közlemények, a zsidóságra vonatkozó rendeletek, a külföldi antiszemita mozgalmak sikereiről és bukásáról szóló ismertetések között hébe-hóba – többnyire németről fordítva –

már egy-egy tárcát is közölt. A kulturális és irodalmi közlemények felbukkanása ekkor még sporadikus. Kitöltő elemként – a politikai, jogértvényesítő harcok kísérő jelenségeként – jelennek meg, érzékeltetve ugyanakkor, hogy a neológ zsidóság számára egyre tudatosabbá válik a kultúrában való térfoglalás politikai értéke.

Amikor a korábbi nyíregyházi tudósító, Szabolcsi Miksa (Tura, 1857–1815, Balatonfüred) vette át a lapot, a kultúrának ez a jelenléte stratégiai jelentőséget kapott. Szabolcsi a jesivák neveltje, megjárta a hagyományos zsidó értelmiség útját: a házitanítóságot, majd – mint a legtöbb, hagyományos háttérű, modernné váló, magyar zsidó értelmiségi – a rabbiszemináriumban hallgatott kis időt, s onnan került vidéki szerkesztőségekbe. Országos hírnevét a tiszai és zalai per tudósításaival alapozta meg. Nemcsak az *Egyenlőséget*, de több pesti és bécsi német nyelvű lapot is ellátott cikkekkkel. Mielőtt az *Egyenlőséget* átvette, a *Pester Jüdische Zeitung* című héber betűs német lapot szerkesztette. Talán ő az a személyiség, aki Löw Lipót után a legmélyebb nyomot hagyta a magyar zsidóság karakterén. Ezt a szerepet annak köszönheti, hogy felismerte, az emancipáció valóra válása attól függ, hogy a zsidók milyen intenzitással és milyen minőségben sajátítják el a magyar kultúrát. Azaz felfogta a tudati-lelki beágyazódás stratégiai jelentőségét. Szabolcsi az első tudatos magyar zsidó kultúrateremtő és szervező. Nem az események árjával úszott, hanem hűen követve saját felismerését, harcos energi-

78 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 1999. 58. old.

79 Acsády Ignác: *Zsidó és nemzsidó magyarok*

az emancipáció után. Budapest: A Magyar Tud. Akadémia Könyvkiadó vállalatában, 1883.

kussággal kívánta megvalósítani programját: a neológgá reformálódó zsidók hagyományosan német orientációjú művelődését magyarra váltani, ugyanakkor a másik fronton meg kívánta törni az intézményesen is elkülönült ortodox tábor elzárkózását.

Szabolcsi Miksa küzdelmének politikai vetülete a magyar társadalom azon részével való szövetség keresésében merült ki, amelyre számítani lehetett az antiszemitizmus elleni harcban. Ehhez kapcsolódnak az általa kezdeményezett ún. gesztusmozgalmak, a magyar nyelvű hitszónoklat bevezetése a zsinagógákba, illetve a millenniumon nemcsak propagált, de ténylegesen szervezett névmagyarosítás.

A magyar zsidóknak minden nem zsidó részről történt elismerését pedig a politikai jogok kiszélesítése érdekében állította hadrendbe. Legjelentősebb politikai ügye, amely nevéhez és lapjához fűződik, a recepciós törvény kicsikarása volt, amellyel a magyar zsidók kivívták a majdnem tényleges jogegyenlőségüket. A sikerben olyan, az ő szárnyai alatt nevelkedett, ám később a felekezeti keretből indulva országos jelentőségűvé emelkedett publicisták osztoztak, mint Vázsonyi Vilmos, és még hosszan lehetne sorolni a neveket. A lap húzóereje az „Ügy” volt, amelyet hétről hétre követni lehetett, s amelyért a küzdelmet Szabolcsi hadvezérként vezényelte. A másik jelentős tényező a popularitás. A lapban a marketingszellem is megjelent a hirdetések, valamint az olvasót szóra-

koztató irodalom formájában. (A hirdetések tekintélyes része egyébként szintén a kultúrához kapcsolódott: a lap könyveket hirdetett, nyelvtant, szótárat, tankönyvet, imakönyvet.)

Még nem volt szépírója a lapnak, de már a legaprólékosabban számba vett és értékelt, kanonizált minden kulturális mozzanatot, amellyel a magyar zsidók beléptek a magyar vagy egyetemes kultúrába, és ott eredményeket értek el. Lépésről lépésre haladva kerestek legitimitást, kapaszkodót egy még a jogosítványokénál is ingoványosabb, de az igazi befogadást ígérő terepen. Ezek a felsorolások a szó szoros értelmében hagyományteremtő funkcióval készültek. Fölállítottak egy kettős kánont, amely majd hivatkozási alap lesz. A kánonba tartozást két ismerv teremti meg: egyrészt az, hogy az illető zsidó (s a zsidóságát fontosnak tartja, vagy legalább nem tért ki belőle), másfelől a nem zsidó világ befogadta, azaz a „zsidó, de rendes” előítélet-séma helyett a „zsidó, de befogadták-elismerték” érvényes az esetben.

Különböző hangsúlyeltolódásokkal ez a tudatos – eleve kisebbségéből kiinduló – kánonteremtés marad a jellemző erre az önmagát kitaláló-megteremtő attitűdre. Az *Egyenlőség* hasábjain az elkövetkező években se szeri, se száma a hasonló önmegegyesítő, önlegitimáló összefoglalóknak.⁸⁰

A frissen elnyert jogok hasonlóan friss és erőteljes (de hozzátehetjük: permanens) megkérdőjelezése szükségképpen politikai

⁸⁰ Ugyanígy nézi a világot s hoz onnan szintén megerősítő-igazoló példákat Szabolcsi Lajos *Két emberöltő* című könyve az *Egyenlőség évtizedeiről*: egy-egy zsidó magasabb közgazgatási pozícióba kerülését mint a zsidókkal szemben tanúsított megítélés fő

mutatóját jellemzi. Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931)*. Szabolcsi Miklós előszavával. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993.

természetű mozzanattá is avatta a „magyarosodás” aktusát, ezt az elvileg tisztán kulturális tevékenységet. Az egyén legbensőbb vonzalmait követő érzelmi azonosulás, a művelődés, a világ felfedezésének és benne valami cél vagy eszme megtalálásának folyamatát a magyar zsidóknak alá kellett vetniük a nagymértékben politikailag meghatározott kulturális azonosulásnak. A választás ugyan adva volt, de mégsem. Az „elvékonnyuló” talajon a belső érdek- és feladatfelismerés, valamint az azonosulás igénye irányította ezt az egyszerre vágy és kényszer szülte folyamatot. Azonban a magyarságvizsgán a legeminensebb igyekezetrel vagy eredménnyel sem lehetett átmenni. Ezért az *Egyenlőség* sziszifuszi küzdelmének a partikulárisból egyetemessé fejlődő vérvád árnyékában az volt a legfontosabb és tűzzel-vassal sulykolt üzenete, hogy az a jó zsidó, aki magyar.

•

Az 1895-ben alapított Izraelita Magyar Irodalmi Társulat és annak időszaki kiadványa, az *Évkönyv* már két generáció kultúraépítő tevékenységét összegzi tudatosan, párhuzamban a közönség és az intézményi háttér kibővítésére irányuló újszerű igénnyel. A *Magyar Zsidó Szemle* indulásakor is felmerült már egy magyar zsidó kulturális fórum létesítésének gondolata, amelynek célja a magyar zsidó értelmiség elitjét, illetve ennek közönségét képezni és homogenizálni. A magyar zsidó szellemi élet egyik legreprezentatívabb személyisége, Goldziher Ignác vetette fel egy

ilyen intézmény égető szükségességét „Népszerű irodalmi vállalat” című cikkében:⁸¹

„Hogy a vallásos élet felekezetünkben minél magasabb és műveltebb színre emelkedjék, nincsen rá jobb eszköz, mintha a felekezet vallásos történetének és tudományának ismeretét a művelt közönség körében terjesztjük.

[...] Míg megfelelő hazai termelésre, s ennek folytonosságára [mármint tudományos cikkek megalkotására – K. J.] nem számíthatunk, át kell ültetni a világirodalom zsidó teológiai klasszikusait a mi nyelvünkre.

Ez által kettős irányban használhatunk. Egyrészt saját hitfelekezetünknek teszünk szolgálatot, midőn vallásunk történelmére nézve szemkörünket bővítjük és gondolkodásunk színvonalát emeljük, másrészt alkalmat nyújtunk az egyéb felekezetekhez tartozó művelt közönségnek, hogy hitfelekezetünk igazi történetét illetőleg tájékozást nyerjen.”

A kettős cél szabatos megfogalmazása kiterjedt a tudomány popularizálásának műfaji követelményeire is azzal az igénnyel, hogy a kifejlődőben lévő zsidó középosztály olyan műveltséggel rendelkezzen, amely élő kapcsolatban áll a zsidó tudományosság aktuális eredményeivel. Ennek a hídja az anyag elbeszélésének módja:

„A szemem előtt lebegő czélnál fogva a tervezett vállalat nem terjeszkednék sem aprólékos irodalmi specziál-kutatásokra, sem pedig másrésről a dolgokat csak légmagasából szemlélő elmefuttatásokra vagy kenetes szókat szaporító, de exact alapot nélkülöző elmélkedésekre. Magas, sok tényt és gondolatot művelt alakban

81 *Magyar Zsidó Szemle*, 1884. 2. sz. 255–256. old.

összefoglaló munkákra és értekezésekre gondolkunk, melyek a tudomány eredményeit a tárgy komolyságához méltó, minden művelt férfi és nő által felfogható alakban adják elő.”

A Goldziher Ignác által felvázolt műveltségi metanyelv kerete a könyv, illetve az évkönyv formájú publikáció, az antológia.

„Kétfélék azon dolgozatok, amelyek ily sorozatban megjelenének: 1. Önálló terjedelem és tartalom tekintetében nagyszabású munkák. 2. Egymás között rokontartalmú, bár különféle szerzőktől való értekezések és essay-k, melyek akár külön füzetben, folyóiratban jelentek meg. Különösen az utóbbiak ügyes és tapintatos megválasztása által fogjuk a kitűzött célú sikeresen előmozdítani. Zsidó íróknak a zsidó vallásra, a zsidó történelemre és irodalomra oly sok és a művelt közönség tájékoztatására szánt remek formájú dolgozata van, hogy a szándékolt gyűjteményt sok éven át lehet majd értékes anyaggal ellátni... Magától értetődik különben, hogy az itt megpendített vállalatból nincsenek kizárva a célra megírandó magyar és eredeti munkák sem, a mennyiben a szigorúan alkalmazandó mértéket megütik.”

Goldziher cikke már forrongó igényt fogalmazott meg: egy félévszázados szellemi fejlődés intézményi keretbe foglalását, amelyet a reakciók is visszaigazoltak. Löw Imánuel válasza, a „Levéltörödékek”,⁸² amelyből részletet közöltek, egy mondatában (elszólásában) nemcsak a magyarrá váló zsidóság nyelvi-kulturális fordulatára utalt, hanem az alacsonyabb nivójú kulturális térre

is, amelyben a zsidóság missziót vállal, hogy az új kulturális közeget az akkulturáció során arra a szintre emelje, ahová egy korábbi akkulturáció eredményeként ő maga már eljutott: „Nem kételkedem benne, hogy olvasó közönségünk lesz. A magyar zsidóság a német irodalmi vállalat előfizetői között tete-mes számmal volt képviselve és még nem nemzetesedett meg annyira, hogy könyvvásárlás iránti előszeretétét elvesztette volna.” Ugyanerre a jelenségre hívja fel a figyelmet a „Levéltörödékek” egy másik (L. Z., Budapest) hozzászólója is:

„Végzetlen szellemi szegénységnek volna a jele, ha felekezetünk művelt körei a tervezett Népszerű Irodalmi Vállalatot fel nem karolnák, és annak létesítését pártfogásuk által elő nem mozdítanák. Véletlenül a kezem ügyébe került az „Institut zur Förderung der israelitischen Literatur” pártolóinak a névjegyzéke a nevezett intézet fennállásának második esztendőjéből (1857). E névjegyzék most, hogy Goldziher úr cikkét elolvastam, abból a szempontból érdekelt, hogy hát akadt-e az irodalmi vállalatnak akkoriban pártolója hazánkban? Bizony akadt! A sokból csak a következő számbe-lí tényeket emelem ki: Pest, 66, Temesvár 50, Pécs 14, Ó-Buda 14, Székesfehérvár 11, Siklós 6 előfizetőt szolgáltatott stb., nota bene ezelőtt 27 évvel. Hát már hogyné kerülne ki 1884-en túl a magyar zsidó értelmiségből elég pártoló arra, hogy létesülhessen egy ily vállalat, mely nem igényel túlságos áldozatot, és amely – e tekintetben nem követvén német elődje példáját – nem is irányul oly munkák felé, amelyeket bármely művelt ember eszével fel nem érme?”

⁸² Magyar Zsidó Szemle, 1884. 3. sz.
397–398. old.

Löw levele meg is jelöli a kiszélesítendő közönség körét:

„Nekünk olyan program kell, mely a művelt zsidó közönség igényeinek megfelel és az olvasóközönség két tekintélyes részének, a nőknek és az ifjúságnak érdeklődését felkölti. Ezeknek kell oly könyveket a kezökbe adnunk, melyek a zsidó öntudatot ébresztik és táplálják.”

Az A–g szignójú marosvásárhelyi hozzászóló pedig a könyvtárakban való meggyökerezést-intézményesülést emelte ki:

„[...] alapjait vetnék meg a népiskolai vagy tanítói könyvtárnak, minek, fájdalom, mi egészen hiányában vagyunk. A Népszerű Irodalmi Vállalat így nemcsak előfizetői közönséget biztosítana magának, hanem a zsidó tudományt terjesztvén, egy áldásos intézmény meghonosodását is elősegítené.”

Kohn Sámuel a zsidó kultúra magyar nyelvű változata meggyökeresedésének igényét nemcsak a belső zsidó modernizáció problémájaként fogta fel, hanem a befogadó magyar nemzet szemszögéből tartotta szükségesnek megteremteni azt a médiumot – a népszerűsítő tudomány nyelvét és közegét –, ahol egyenrangúként érintkezhet a két kultúra:⁸³

„A források, amelyekből elődeink épülést, lelkesedést és vallásos ismereteket merítettek, mai napig többnyire hozzáférhetetlenekké váltak. Az eredeti szent szövegek a nép zömére nézve holt betűk. [...] Későbbi nagy irodalmunkat vagy egyáltalán nem, vagy csak olyan alakban ismerik

a mi korunk gyermekei, hogy egykönnyen meg nem barátkozhatnak vele. Nyelve, hogyha nem is héber, kiinduló pontja, iránya, általános tudományos háttere: mind idegen szerű előttük. S mi e szent szövegeket hozzáférhetőkké nem tettük: ezen irodalmat nem ismertük, vagy nem mutattuk be úgy, hogy modern felfogás és ízlés rokonérzéssel fogadhatná.

Az idegenkedés és lenézés, mellyel a zsidók iránt vannak minálunk, már évtizedek óta a zsidók nyelvét és irodalmát is érte. Legjelesebb tudásaink és legkiválóbb tudományos testületeink nem is ambicionálják e tudomány-kör ismerését és művelését. Ez egyszerűen nem létezik számukra. Nagyön természetesen, hogy így vajmi keveset tudnak rólunk, múltunkról, hitünkéről, erkölcsstanunkról, de annál többet elhisznek, a mit rólunk elhitetni akarnak. E tényállásra nézve kedvezőtlen, sőt éppen sajnálatos következményeit főlegesen fejtegetnem. A tervezett »Népszerű irodalmi vállalat« tehát üdvösen hatna felekezetiünk vallásos és szellemi életére, szolgálatot tenne hazai irodalmunknak, de előnyére válnék a magyar zsidóság társadalmi állásának is. Mert merem hinni: minél jobban ismernek, annál jobban megbecsülnek bennünket.”

A felvetéstől az *IMIT* megszületésig a *Magyar Zsidó Szemle* egyik ügye, diskurzustémája volt a kulturális fórum és az azt életben tartó intézményi rendszer víziójának a felvázolása, megvitatása, kikövetelése, valamint a megteremtése; szinte minden számban találunk hol csüggedő, hol reménykedő tudósítást, javaslatot, majd a megvalósulás fázisai is követhetők a lap hasábjain. A hitközség krémjéből a *Magyar Zsidó Szemle*

⁸³ *Magyar Zsidó Szemle*, 1884. 3. sz. 319–320. old.

köré csoportosuló értelmiségi elit nem a saját konkurenciáját szülte meg, hanem az ikertestvérét, amely népszerűbb formában és népszerűbb műfajokban ugyanazt a szellemi létformát igyekezett meghonosítani, mint a csak egy szűk elitet megszólítani képes szakfolyóirat. A kérdés abban állt, hogy e bővítési folyamatban milyen alaphang, milyen szerzői réteg és irányultság legyen a meghatározó? Hiszen az *Egyenlőség* is részt vett az *IMIT* kiharcolásában: kritikusan és sértődötten állt mellette, mert a létrehozásában nem övé lett a főszerep. Ez a lap is lázasan tárgyalta az *IMIT* megalakulásának híreit, s állítása szerint az ő előfizetői, nem pedig az elvont – és ezért nem egyszer gúnyolt – *Magyar Zsidó Szemle* támogatói alkották az *IMIT* tagságának döntő részét. Szabolcsi Miksa kényszeredett üdvözetében így dicsérte az első *Évkönyvet*:

„Nem tehetjük, hogy a gyümölcsöt látva meg ne emlékezzünk fája plántálójáról. Az *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat*ot az Országos Izr. Iroda hívta életre. Mi az előkészítő munkálatok első percétől fogva egyik legszebb alkotásának mondtuk és minden erőnkkel és minden rendelkezésre álló eszközzel támogattuk a társulat létrejöttét, melynek első munkája ím nemcsak megfelel várakozásunknak, de azokat felül is múlja. Hogy szerkesztői kerültek az *Egyenlőség*et, és hogy akkor, amikor oldalakon keresztül pertraktálják az egynehány ember által olvasott *Magyar Zsidó Szemle* érdemeit a társulat létrejöt-

te körül, abszolúte mit sem tudnak az egész országban elterjedt lapunk agitációjáról... az a világért sem gátol bennünket abban, hogy a valóban szép sikernek szívéből ne örvendjünk, és hogy ennek igaz lelkesedéssel kifejezést ne adjunk. Nekünk elég szép jutalom, ha azt tudjuk, hogy a társulat tagjainak javarésze az *Egyenlőség* révén lépett be, amit leginkább onnan látunk, hogy a tagok háromötöde az *Egyenlőség* előfizetői sorából kerül ki. ... Minden igazán szép és nemes vállalkozásnak őszinte szószólói vagyunk, ahogy szószólója voltunk az általunk kezdeményezett *IMIT*-nek, melynek első gyümölcsét, a remek *Évkönyvet* hadd ajánljuk szívéből és a legmelegebben minden lelkes zsidóhitű magyar figyelmébe.”⁸⁴

A magyar zsidó kulturális élet szerencséjére nem az *Egyenlőség* harcos, napi politikát tárgyaló, főként írogató ügyvédek, később politikussá váló publicistákból álló tábora lett a meghatározó az *IMIT*-ben, a magyar zsidóságnak a legfontosabb szellemi kincsestárát létrehozó periodikumban, hanem a rabbiseminárium felől érkező, a judaizmust (a vallást) tudománnyá és kultúrává szekularizáló neológ (ám ortodox háttérű) rabbiké és tudósoké, akik a Szabolcsi-féle *Egyenlőség* erőit is integrálták. Magát Szabolcsit is beválasztották az *IMIT* vezetésébe, s egy nagy tanulmány is méltón kiemelte a hetilap érdemeit a magyar zsidó kultúra megalapítása terén,⁸⁵ publicistái, költői – Palágyi Lajos, Makai Emil, Ignotus, Gábor Andor stb. – ugyancsak helyet kaptak

⁸⁴ *Egyenlőség*, 1895. január 4. 11. old.

⁸⁵ Komáromi Sándor: Az *Egyenlőség*ről. *IMIT*

Évkönyv, 1912. 54–71. old.

az *IMIT*-ben, de a nívó, a téma, a diskurzus kiválasztásának tekintetében a tiszta, azaz politikamentes kulturális attitűd maradt a meghatározó.

Amennyiben Jakov Katz „semleges társadalom”-elméletét *mutatis mutandis* parafrázálni lehet, úgy az *IMIT* tagsága, felolvasóestjei és maguk az évkönyvek jelentették azt a „semleges” kulturális „társadalmat”, ahol a vallást tudománnyá semlegesítő rabbik – akik egyben gyakorló rabbikként és literátus tudósokként működtek – és a szekuláris zsidó értelmiség találkozott. Eszmét és kulturális kifejezőmódot cseréltek itt, amelynek eredményeképpen az egyesített erők olyan közös kultúrateremtésben bontakoztak ki, amely egyaránt kívánt a vallást „megszüntette megőrizve” szekuláris, valamint zsidó, modern és magyar lenni. Voltaképpen az *Egyenlőség* programja is hasonló irányt képviselt, de az *IMIT* a politika kikapcsolásával és a rabbik meghatározó szerepével – ők nem csak a legkülönbözőbb humán tudományok, a judaisztika mellett a történelem, az irodalom, a folklór művelői voltak, hanem költők, prózaírók és műfordítók is egyben – egy erősebben kultúraközpontú, emeltebb és méltóságteljesebb színvonalat biztosított, így ennek a gerincére épülhetett a magyar zsidó kultúra 1944-ig tartó története. Az említett rabbi-tudósok, rabbi-írók és a szekuláris, de a zsidó közöségtől el nem szakadt tudósok, mint például Marczali Henrik, Acsády Ignác, Kúnos Ignác, Kármán Mór, Alexander Bernát, valamint professzionális írók találkoztak és működtek együtt ezen a fórumon. Így Ágai Adolf, Makai Emil, Kóbor Tamás, akik nemcsak publikáltak, de az intézményszervező munkában is részt vettek, továbbá Szép

Ernő, Ignotus, később Komlós Aladár, Somlyó Zoltán, Fenyő László és Zelk Zoltán. Nem sok túlzással és általánosítással el lehet mondani, hogy a magyar zsidó szellemi elit túlnyomó része a *Magyar Zsidó Szemle* és az *IMIT* szerzőiből, szerkesztőiből rekrutálódott, s ők tették ki az 1912-ben indult *Múlt és Jövő* szerzőgárdájának meghatározó részét is. 1903-ban, amikor a jesivák sorát megjárt, a rabbiszemi-náriumba is belekóstolt fiatalember, az éppen Zsitvaújfaluban nevelősködő Patai József belép a magyar zsidó sajtóba, írásait, versfordításait mindhárom, Tiszaeszlár rémülete nyomán szervezett zsidó szellemi fórumra beküldte: az *MZsSz*-be, az *IMIT*-be és az *Egyenlőség*-be. S míg 1911-ben a saját fórumát, a *Múlt és Jövő*t el nem indította, addig ezeknek legszorgalmasabb munkatársa maradt.

Az évkönyv két részből állt: az irodalmi közleményekből és a társulati jelentésekből. Utóbbiak nem olvasmányként, hanem az irodalmi és tudományos teljesítmények anyagi és személyi hátterének dokumentációiként fontosak. Az alapító, a pártoló és az egyszerű tagok névsora – köztük számos hitközség is szerepel – a magyar zsidó társadalom vagyoni és szellemi tagozódását regisztrálja, illetve viszonyát a fent említett módon kialakítandó kulturális törekvésekhez. Az év zsinagógái naptára pedig mind a naptár, mind a zsidó jelleget diszkréten őrize.

A tartalmi rész anyagának törzsét az *IMIT* vagy más vidéki zsidó kulturális szervezet felolvasóestjei során először elhangzott előadások képezték, amelyekről mind a jegyzetek, mind a társulati közlemények tudósítottak, így egy meghitt közösségi párbeszéd és véleménycsere során nyerték el végső alakjukat. S noha az évkönyvjellegből adódóan

ezek nem bírnak aktualitással, a magyar ezredforduló és a cionizmus megjelenése hangsúlyosan nyomon követhető bennük, ugyanakkor az első világháború kitörése és fejleményei nem. Az *IMIT Évkönyvet* inkább az időszaki sajtó és a könyv közötti átmenetnek kell tekintenünk, amely a magyar zsidó szellemi közösségen belül kánonképző és a megteremtett kulturális modellt ellenőrző funkciót töltött be. Ez pedig, mint említettük, a tudós rabbi meghatározó helyzetét erősítette tovább Bacher Vilmostól Scheiber Sándorig. Az ő széles szellemi látókörüket emelte követendő mintává, valamint a vallást a tudományba és művészetbe szublimáló attitűdöt. Ebben a kulturális folyamatban a zsidó vallás funkciója is megváltozott: a népi összetartás és elkülönülés helyett egy olyan kulturális entitást/elkülönülést alakított ki a magyar univerzumon belül, amelyről azt feltételezte, hogy egyúttal szerves része lesz vagy lehet a magyar egyetemességnek.

Az *IMIT* közleményeinek nagy része tanulmány és esszé volt, elsősorban a judaisztika, a történelem- és irodalomtudomány, valamint a folklór területéről. Témaválasztásaiban kereste a közös gyökereket a kereszténységgel és a magyarsággal, ugyanakkor a világ új jelenségeinek befogadását, magyar viszonyokra adaptálását is céljával tűzte. Erre példa Nietzsche hatásának és divatjának megtárgyalása, vagy Shakespeare *Velencei kalmárjának* többszöri kritikai elemzése. A tisztán irodalmi rész zömmel dilettáns vagy nem lépett túl az úgynevezett fe-

lekezeti irodalom szintjén. Ez alól csak a fordítások, különösen a középkori és az újhéber költészeté, valamint egy-két költő (Szép Ernő, Somlyó Zoltán, Gábor Andor, Ignotus, Szilágyi Géza, Fenyő László) hangsúlyos indulása vagy jelentkezése képezett kivételt. Még ezek közül is kiemelkedik – s épp az első évkönyvben – két meghatározó vers: Makai Emil „Keletje” és Ignotus „A 137. zsoltárhoz” című költeménye.⁸⁶ Fontos tény, hogy Makai Emil és Ignotus egyaránt a modern magyar irodalom elindítói közé is tartozott, s a két költemény problémája hangsúlyosan a Nyugathoz és Kelethez való viszony. Makai Emil „Keletje” az eredet és azonosság iránti hűségnek a középkori zsidó költészet láncszemébe ágyazott himnusza és hitvallása:

Mint egykor ő ... A Tajo vize mellől,
Hol dalos szíve nyugtát nem lelé,
Megfoghatatlan égi szerelemből
Elindult napkelet felé

.....

meghalni ott – mint ő, olyan halállal,
Nem fájdalom, hanem gyönyörűség.

Ignotus „A 137. zsoltárhoz” című verse épp ellenkezőleg, a Kelettől való elszakadás mozzanatának ritka élességű megelevenítése. Azé a szakításé, amelyből mindig marad valami elpusztíthatatlan meghatározó az eredetből. S ez a szakítás jelenti a zsidó kulturális tértől való végleges, de mégsem egyértelmű eltávolodást:

⁸⁶ Egyik sem szerepel a *Száz év zsidó magyar költői* című reprezentatív gyűjteményben. *Száz év zsidó magyar költői*. Komlós Aladár

előszavával. Szerk. Csörgő Hugó és mások. Budapest: OMIKE Kulturtanácsa, 1940.

Nyugatnak eszmelángja
Fűződik az agyamba
Nyugatnak jelszaváért
Hevül rajongva a szívem.

De mégis öntudatlan.
Titokban, álmaimban
Az elveszett hazába
Még visszasír a lelkem.

Bénuljon meg a jobbom,
Tikkadjon el a nyelvem,
Ha téged, Jeruzsálem,
Valaha elfeledlek.

A viszonylag hosszan, 52 éven át megjeleni képes *IMIT*-sorozatra jellemző, hogy első számainak szerzői magának a rabbiszemináriumnak és a *Magyar Zsidó Szemlé*-nek voltak első generációs neveltjei, így Pollák Miksa, Berstein Béla, Büchler Sándor, s munkáságukkal egészen a holokausztig gazdagították a kiadványt, s ugyanakkor mindhárman Auschwitzba kísérték közösségüket, amelynek vallási vezetői is voltak. Új hangú nemzedék csak a *Libanon* színre lépésével jelentkezett, de ennek a markáns egyéniségei szintén a rabbiszeminárium műhelyéből kerültek ki, akárcsak a közülük vitathatatlanul legnagyobb tehetség, Hahn István.

A századforduló egyre világibb hangulatára és igényeire jellemző a rövid életű *Magyar Zsidó Nő* (1900) című „kétheti revű” egy évfolyama is. Ez egyben arra a kultúrabefogadó közegre is utal, amely nemcsak a zsidó kultúra fogyasztóközönségét alkotta: a polgároso-

dó vagy kapitalizálódó zsidó rétegekre, ahol a hagyományos női szerepek fölöslegessé váltak. A *Magyar Zsidó Nő* tartalmát már a kultúra eseményei szervezik: rendszeressé válik a színházi rovat, a fürdőhelyi szezonok kulturális programjainak megvitatása, a magyar nyelv védelme, a férfi–nő viszony szerepének átértékelésére vonatkozó körkérdés, illetve a válaszok közlése és a levelezési rovat. Folytatásos regény, tárcaelbeszélés, humoreszk, alkalmi ünnepi vers vagy egy-egy zsidó ünnep alkalmával vezércikké átformált homília – minden olyan műfaj és klisé szerepel a hasábjain, amely az előző 30 évben kristályosodott ki, s csak arra várt, hogy népszerűbb formákban széles közönségre leljen. Erre utal Makai Emil egy-két Juda Halévi-fordítása és saját verse, Palágyi Lajos *Bibliai képe*, Kúnos Ignác, Kiss Arnold írásai, valamint Révész Béla egy-két korai, igen szép és értékes kísérlete, *Studium* címen.⁸⁷

A lapot Ötvösné Weiss Sarolta (? ,1874–1931,?) szerkesztette, s a fő munkatárs, vezércikk- és versíró a férj, Ötvös Károly volt. Hamarosan ő indított el egy már sokkal értékesebb és a vizuális megjelenítés

87 Révész Béla: A rajongók. *Magyar Zsidó Nő*, 21. szám, 9. old., uő. Magda mennyasszony,

Magyar Zsidó Nő, 23. szám, 9. old.

terén jelentős újtást hozó vállalkozást, a *Zsidó Családi Naptárat* (1901–1915).⁸⁸

Ötvös Károlyról, ennek az igen fontos orgánumnak a megalapítójáról, zsidó tárgyú költemények szerzőjéről nem jegyzett fel semmit a *Magyar zsidó lexikon*, s így születési adatai sem ismertek. A szerkesztő programadó bevezetője – már a 20. században vagyunk! – még mindig a magyarosodás szükségességét emelte ki, amely, mert tanulási folyamatról van szó, a befogadó magyar közegével egyszerre fordított és párhuzamos irányú. Míg ott a magyar nyelvet a társadalmi piramis legalsó és legszélesebb rétege, a parasztság őrizte meg, és egy szűk, a parasztsághoz közelálló kisnemesi réteg formálta a kultúra médiumává, addig a zsidóság körében a magyar nyelv és kultúra, valamint ethosz és mintakövetés a zsidóság legműveltebb keveseitől ereszkedett lefelé az egyszerűbb rétegekbe.

„A hazai zsidóság, mely lelkiületében és gondolkodásmódjában önérzetes magyar, mindmáig, ha felekezeti naptárra szüksége volt, a német könyvpiac termékeire szorult, mivel Magyarországon eddigelé irodalmi színvonalú, magyar zsidó felekezetű naptár még nem jelent meg. Ezeket a német szellemben megalkotott, nekünk idegen naptárakat akarjuk kiszorítani hazánkból, adván helyébe egy minden ízében magyar lelkű izraelita irodalmi családi naptárt. [...] Ugyanennyire komoly és nagy célunk volt az, hogy az intelligens zsidó családok számára irodalmi műveket alkossunk.

Megvalljuk, itt is némi tendencia vezetett bennünket. Az volt ugyanis a szándékunk, hogy az almanach keretében bemutassuk azokat a jelesebb, érdemesebb magyar írókat, akiket a felekezet méltán vall büszkeséggel fiainak. Ellenőrzésfele ez, hogy mennyi eredménnyel és milyen tehetséggel szolgálja a magyar zsidóság a magyar kultúra érdekeit.”⁸⁹

Ez a szintén üzleti alapon és intézményi háttér nélkül szerveződő (ezúttal már sikerrel fennmaradt) orgánus visszanyúlt a Kiss József-, sőt az Einhorn Ignác (Horn Ede)-féle naptárformához, ugyanakkor az „Irodalmi rész” rovatában teljesen a szekuláris világ felé nyitott. Ez annál is inkább termékeny elmentmondástól terhes, mert a naptár tipográfiája alkalmaz héber betűket (a címlap is), s a kalendáriumjelleg, s az ahhoz fűződő szövegek a zsidó hagyományt tárgyalják (Tájékoztató az év ünnepnapjairól és kiválóbb napjairól, Ünnepnepok, Böjtnepok, Hazkarák, Újhold beállta, Csillagászati tudnivalók, A zsinagógai időszámítás). A naptár jeles napjai mellé pedig az egyetemes és magyar zsidó történetből elevenít fel évfordulókat és kiemelkedő személyeket, a keresztény ikonográfia mintájára a zsidó történelem kanonizált személyiségei közül Maimonidesztől Heinéig. Az irodalmi rovat azonban döntő többségében nem a rabbi- szeminárium köréből származó szerzőkkel, hanem a modernné váló legfrissebb magyar irodalom szerzőivel dolgozik. Biztosíték erre, hogy szerkesztője, Révész Béla (Esztergom, 1876–1944, Auschwitz) a *Népszava* legendás irodalmi ro-

⁸⁸ A naptárfolyamot 1927 és 1934 között Debrecenben *Izr. Családi Naptár* címmel újtotta fel Fábián Ferenc, a Debreceni Izr.

Hitközség titkára.

⁸⁹ A naptársorozat bevezetője.

vatának vezetője, aki egyben Ady Endre legközvetlenebb barátja és harcostársa, a kor meghatározó kultúracsinálója az „univerzális térben”. Olyan szerzők publikáltak itt, mint a pályakezdő Molnár Ferenc; 1903-ban közölt novellája, „Az utolsó kívánság” írói csúcsteljesítményei közé tartozik. De megjelent Alexander Bernát, Szomaházy István, Hevesi József, Révész Béla és egy fontos bemutatkozással (az emancipációs törvény 40. évfordulójáról) Patai József is. A naptár úttörő jellege azonban a vizualitásában rejlett. Ez az első zsidó fórum, amely hangsúlyt helyezett a tipográfiára és a képekre, valamint azok minőségére. Van olyan szám (a VI. évfolyam), amelynek a kliséi az *Ost und West* című laptól származnak. S először ez a fórum foglalkozott hangsúlyosan, most már a képek párhuzamos bemutatása révén a képzőművészettel, hogy ezt majd a Patai szerkesztette *Múlt és Jövő* állítsa a zsidó kultúráteremtés „Kulturkampf”-jének központjába.

A neológ zsidóság roppant önreprezentációs erőfeszítése, amellyel a magyar kultúrában igyekezett megmutatni magát, hogy majd egyenrangúként vegyen részt benne, akarva-akaratlan kikényszerítette, hogy az ortodoxoknak is legyen hasonló fórumuk a jiddis és német orgánumaik mellett. Ilyen volt a magyarosodás mozzanatában a Viadór, azaz Weisz Dániel, a magyar-országi ortodox izraelita központi iroda főtákaraszerkesztette ortodox zsidó felekezeti és társadalmi hetilap, a *Zsidó Híradó* (1891–1906). Ezt a kifelé és befelé szóló reprezentációs igényt vagy inkább gondot fogalmazta meg az első szám (1891. március 21.) bevezető publicisztikája:

„Kell hogy legyen lap, melyből az igazhitű zsidóság tiszta képét nyerje a hitfelekezeti ügyek állásának, mely kérhetetlenül ostromozza a hazugságot, mely lehetetlenné tegye a népámítást. Kell hogy legyen lap, mely nemcsak névleg, de szellemben és érzületben is zsidó legyen, és amely megvédelmezze az orthodox zsidó hitfelekezeti igazságos ügyét a nyilvánosság előtt.

Ezen cél lebegett szemünk előtt, midőn a *Zsidó Híradó* alapítását elhatároztuk. [...]

Hallgatni és eltűnni többé nem lehet, hogy tervszerűen meghamisítsák a zsidó közösséget, hogy a be nem avatottak tervszerűen elámítsák, hogy mesterségesen csináljanak hangulatot, és ebből levonják a téves consequenciákat.”

Mint e hangból kikövetkeztethető, ez az orgánum a neológia (s benne a rabbiseminárium) kérlelhetetlen bírálójaként lépett fel. Bennünket azonban itt csupán a kultúra-teremtő funkciója érdekel. A fő céltáblához, az *Egyenlőség*hez hasonlóan jelentős helyet biztosított hasábjain a *sui generis* kultúrának. Az anyag javarésze jó minőségű fordítás, zsoltár és középkori héber költészet magyartása különlegesen ünnepi alkalmakra, amikor a lap házipoétái is homília- költészetben dicsőítettek egy-egy ünnepet. (Mint a szomszédvár *Egyenlőség*ben Makai Emil, Gábor Andor vagy Patai József.) Rengeteg folytatásos regényt, tárcát közöltek – javarészt középkori spanyol történetet vagy orosz és lengyel szerzők stettlekben játszódo legendáriumait. Magyarország földrajzi és szellemi határai nem rajzolódtek ki élesen benne, még a hírrovatban sem. Ma olvasva ezeket, a Singer testvérek vagy Shalom Asch stílusára és hangulatára vélünk ismerhetni bennük. Jelentősek a hasábjain található tal- mudi történetek fordításai, a

mesekincsközlés; ez minden zsidó orgánus (neológ vagy cionista) meghatározó töltelék- (vagy kötő-?)anyaga is. Néhány figyelemre méltó tudományos közlemény is megjelent. Az évek múlásával azonban megtört az intellektuális lendület, a magyarul publikálni kívánó szerzőket a szívós kultúrharc során elszippkázta a neológia. Ezt példázza az egyetlen jelentős szerző, Nagy Endre esete, aki itt indította pályáját egy-két kiugróan eredeti novellával és verssel,⁹⁰ majd hamarosan – kikeresztelkedéséig – az *Egyenlőség* állandó szerzőjévé avanzsált.

Az Európa-szerte kibontakozó cionista mozgalom hatására, valamint a magyar zsidó kulturális fórumok erős idegenkedése ellenére – amelyek az addig elért magyarosodási, integrálódási eredményeiket féltették a fellépésüktől – a századelőn megalakult a zsidó modernizmus, azaz a cionizmus szervezete, s hamarosan kulturális reprezentáció is.

Először a Magyar Cionista Szervezet alakult meg 1903-ban Pozsonyban, majd alig három év múlva már Budapestre költözött. Szintén 1903-ban jött létre a Makkabea. Újságjaik a *Zsidó Néplap* (1903), majd az 1911-től 1938-ig működő *Zsidó Szemle* voltak. Utóbbi lap szellemi bázisát – szerzőket és olvasókat egyaránt – a Makkabea, a zsidó egyetemisták körének holdudvarából toborozta. Mind külsejében (szecesszió), mind felépítésében, de legfőképpen irányultságában ez volt a *Múlt és Jövő* legmeghatározóbb elődje. Az egyesületi és aktuális politikai híreket, a nemzetközi cionista kongresszusok

dokumentumait vagy a szentföldi politikai mozgásokat, a zsidó jisivok gazdasági, társadalmi életét követő tudósítások, s az asszimilációt (főképp az *Egyenlőséget* és szerkesztőjét, Szabolcsi Miksát) élesen elítélő vitacikkek és publicisztikák mellett egyre nagyobb terjedelemben jelent meg benne a kultúra. Egyrészt versek és kombattáns tárcák formájában, amelyek az asszimiláció fonákosságait leplezik le, mint például a „Lipótvárosi levelek” című sorozat; ebben folytatója a *Magyar Izraelita* által megkezdett hagyománynak. Ugyancsak folytatja a legtöbb magyar zsidó kulturális periodikum másik hagyományát, a középkori héber költészet fordításainak közlését, de hamarosan áttér a kibontakozó újhéber irodalom fordításaira, ismertetéseire, sőt az ennél is újszerűbb cionista képzőművészet kommentálására és szervezésére is. Könyv- és folyóiratszemléi felölelik a Varsótól Cincinnatiig, Szentpétervártól New Yorkig terjedő cionista irányú „zsidó reneszánsz” (Martin Buber kifejezése) fejleményeit. A fordítók, cikkírók maguk is héber nyelvű szerzők, egyben az újhéber irodalom magyar, budapesti körének szerzői.

•

A századfordulóra, illetve a már a millennium idejére kifejlődött magyar zsidó kulturális intézményrendszer konkrét célok s konkrét stratégiák jegyében nyerte el végső formáját. Ennek megfelelően jött létre a magyar zsidóság médiastruktúrája, valamint értelmiségi állománya, amely ekkor még nem

⁹⁰ Például *Fohász* (vers), 1896. november 5. 6–7. old., *A szentföld felé* (elbeszélés), 1897. július 15. 6. old.

vált szét zsidó származásúakra és manifeszt zsidókra. Zsidónak lenni természetes volt. Ugyanakkor a magyar ezredforduló felfokozott igényeinek megfelelően a neológ zsidó értelmiség azt szerette volna elérni – s ez volt fejlődésének és intézményteremtő tevékenységének motorja –, hogy a millenniumi tablón már ott legyen, méghozzá mint a nemzet szerves és elidegeníthetetlen – mert a kultúrájába már beágyazott, mégpedig zsidó vallású/felekezetű – része.

A felemásra sikeredett millenniumi célfo-
tó, s az első világháborút megelőző politikai
fejlődés határozta meg azokat az irányvona-
lakat, amelyek a magyar zsidóságon belül

újabb elválást, illetve törést okoztak. Az új
törésvonal mentén tört felszínre s nyert teret
a cionizmus. A Patai vezette *Múlt és Jövő*
kulturális tájékozódása egy régi/új univer-
zumba vezetett vissza és egyben avantgárd
módon előre: a magyar zsidó kultúra orien-
tációját az egyetemes zsidó kultúrába szán-
dékolt vissza- vagy inkább előrevinni. En-
nek központja azonban nem Budapest volt, a
zsidók „beszállásával” világvárossá növe-
kvő metropolis, hanem a virtuális szellemi
központ, Cion és az érte való sóvárgás tradi-
ciója, nemkülönben a valóságos, akkoriban
gyarmati sorban tengődő provinciális porfê-
szek, Jeruzsálem.